

KÜÇÜK KAYNARCA'DAN TANZİMÂT'A ISLÂHÂT DÜŞÜNCELERİ

Kemal BEYDİLLİ*

18. yüzyıldan itibaren Tanzimât devrine kadar gelecek *yenilenme ve yeniden yapılanma* girişimlerinin itici gücünün, savaşın reformlarının motoru olduğu söylenen Büyük Petro örneğinde olduğu gibi, öncelikli olarak savaşlardaki başarısızlıklarda ve toprak kayıplarında yattığını ileri sürmek yanlış değildir. Yenilenme zaruretinin bu noktada yoğunluk kazanması, yapılmak istenilenlerin genelde askerî sahaya inhisar etmesini kaçınılmaz kılmış olmakla beraber, giderek yenilenmenin genel bir yeniden yapılanma safhasına intikal ettiği görülür.

Köprülüler devrinde veya Halil Hamid Paşa örneklerinde olduğu gibi, askerî saha dışında da genel bir iyileştirme düşünceleri sıkça karşımıza çıkmıştır. Savaşın başarılı bir şekilde sürdürülmesi için özellikle malî durumun ıslâhına ağırlık veren ve devlet gelirlerinin arttırılmasına çalışan Fazıl Mustafa Paşa, reyanın durumunu iyileştirici tedbirler almış, genel af ve vergi muafiyeti ile Sirbistan ve Bosna'da yerinden kaçan reyanın geri dönmelerini temin etmiştir. *Nizâm-ı cedîd* tabiri, genel icraatını niteleyen bir tanımlama olarak ilk defa ortaya çıkar.¹ Ordu ve özellikle yeni bir kanunname ile donanmanın ıslâhına, Amcazâde Hüseyin Paşa zamanında başarı ile devam edilmiştir.² Şehid Ali Paşa'nın kapitulasyonların kaldırılmasını düşündüğü ise bilinmektedir.³ Halil Hamid Paşa genel bir değişimi arzular: Ziraate önem verilerek millî gelirin arttırılması, idaredeki her türlü kötü uygulamaların önlenmesini, yeniçerilerin disiplin altına alınmasını, Fransızların yardımı ile ordunun, İsveç'in desteği ile donanmanın çağdaş bir yapıya kavuşturulmasını, Karadeniz'in bütün devletlere açılarak, Rusya'nın yeni elde ettiği geniş ticarî imtiyazlarına bir darbe vurulmasını düşünür.⁴

1768'de başlayarak 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile sona eren ve kısa fasıllarla araya giren, ancak mütareke olarak algılanan barış dönemlerine rağmen, savaş hazırlığı ve özellikle Kırım krizi ve ilhakının tazyiki altında geçen ve nihayet 1787-88'de başlayarak 1791-92 Zıstovi ve Yaş Antlaşmaları ile 24 yıl sürmüş ola-

* Prof. Dr., İ. Ü. Edebiyat Fakültesi

¹ J. von Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches* (GOR), III, 849; J. W. Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa* (GOR), V, 287.

² Hammer, GOR, VII, 45, 756; Zinkeisen, GOR, V, 296.

³ Mehmet Galib, "Ta'limât-ı Şehid Ali Paşa", TOEM, 1/3, İstanbul 1328, s. 127-149.

⁴ A. Dode, *Die Flottenpolitik Katharinas und die Konflikte mit Schweden und der Türkei* (1768-1792), Wiesbaden 1979, s. 110.

rak sona eren *Buyuk Rus ve Avusturya Savaşları Devri*, devletin bütün müesseseleri ile yeniden yapılanma zorunluğunu açıkça gözler önüne serer. 1699 Karlofça Antlaşması ile başlatılması yaygınlık haline gelen genel zafiyetin bir doruk ve dönüm noktası olduğu yargısı, muhakkak ki gözden geçirilmeye muhtaçtır ve bu anlamda yeni bir devrin ve idrakin tam bir teslimiyet ile kabul edildiği dönemin Küçük Kaynarca ile başladığı öne çıkartılmalıdır.

Kırım'ın Osmanlı devletinden ayrılması ve nihayet Rusya tarafından ilhak edilmesi (1783), iki milyona varan bir müslüman nüfus barındırması açısından genel amme vicdanında kolayca sineye çekilecek bir kayıp olarak algılanmamış ve özellikle bu mesele ile ilgili olarak ağırlığı kuvvetli bir şekilde hissedilmeye başlayan ve Kırım'ın Rusya'ya terk edilmesine karşı devlet ricalini genel bir ayaklanma ve padişahın tahtan indirilmesi ile tehdit eden ulemanın⁵ - bu konuda sadriazam ile tartışan ve takib ettiği yumuşak siyasetini takdir derecelerinde sert bir şekilde tenkid eden şeyhülislâm İvâzpaşazâde örneğinde olduğu gibi⁶ - şiddetli tepkisi ile karşılaşmıştı. Böyle olmakla beraber, Rusya'ya karşı savaş hazırlıklarının sürdürülmesi için girişilen reform teşebbüslerinin malî kaynaklarının yaratılması hususunda, özellikle Halil Hamid Paşa'nın icratının bu çevrelerce desteklendiğini ve ulemanın devletin yenilenme zorunluğunu idrak ve gerekenlerin yapılması istikametinde belirli bir programa sahip olduğunu ileri sürmek de mümkün değildir ve Kırım ile ilgili olarak genelde şeyhülislam konaklarında icra edilen meşveret meclisleri, ulemanın Kırım ile ilgili hassasiyetini açığa vurmakla ve siyasi gelişmelere uygun gerçekçi bir politika takib etmek isteyen sivil politikalarla tam bir uzlaşma içinde olmamakla beraber, çıkış yollarını gösteren bir işarette bulunmak kabiliyetini de gösteremedikleri bir gerçektir. Askerî islâhât ve düzenlemelere karşı yenicilerin çeşitli sebeplerden ötürü duymakta oldukları rahatsızlık, ulemanın bu hassasiyeti ile birleşerek, köklü reform teşebbüslerinin karşısında bir engel teşkil edecektir. Özellikle, ağır askerî harcamalar için yapılması düşünülen malî reformların bu her iki kesimin sürdürme geldikleri imtiyazlarını ve özellikle vakıf gelirleri üzerindeki kontrollerini ve paylaşımlarını tehdit edebilecek ve suistimallerine bir son verebilecek boyutlar taşınması, bu direnişi daha da katılaştırmaktaydı. Darendeli Mehmed Paşa'nın kısa süren sadaretinde (1777-78) bu istikamette atılan adımlar, özellikle ulemanın nüfuzünün kırılmasına ve devletin vakıf gelirlerinden istifade etmesine çalışılması tepki ve direniş ile karşılanmıştır.⁷ Köprülü Mehmed Paşa zamanında yapıldığı gibi, ekonomik gücü kırılarak siyasi etkinliğinin kısıtlanması türünden teşebbüslerden olmak üzere, tasarruflarında bulunan zengin kaynakların, özellikle savaş hazırlıkları masraflarında kullanılmak üzere ellerinden alınması hedef olarak gösterilmiş olmakla beraber, Rusya'ya karşı sürdürülen siyaseti yumuşak bulan ulemanın, savaşçı bir siyaset takibinde gereken parasal kaynakların temini için bu anlamda bir fedakarlığa yanaşmayı kabul etmemesi daha ilerdeki senelerde de ken-

⁵ Zinkeisen, GOR, VI, 19.

⁶ Vâsıf, Tarih [Yay. M. İlğürel], İstanbul 1978, s. 234. İvâzpaşazâde hakkında bkz. M. İpşirli. DİA.

⁷ Bkz. Zinkeisen, GOR, VI, 20-26.

dini gösterecektir. Darendeli, Rumeli kazaskeri Murad Molla gibi nâfiz şahsiyetleri sürgüne yollamayı başarmakla beraber, düşündüğü reforma ciddi bir atılımda bulunamadan ve neticede ne büyük zenginlikler içeren vakıflara ne de ulemaya tahsis edilen yüklü arpalıklara dokunamadan azl edildi. Ulemanın kontrolünde bulunan gelirlere ve namütenahi zenginliklere sahip vakıfları cihâd gayesi ile dahi kullanmayı başaramayan devletin, savaş içinde "*ecânibden istikrâz*" teşebbüslerinde bulunması ve bu meyanda müttefiki Prusya'dan da borç para istemesi karşısında (1789/90), kralın, ölüm-kalım mücadelesi vermekte olan bir devletin akılcı bir işletme ile semeresinden istifade edemediği ve belirli bir kesimin elinde heba edilmekte olan bu sonsuz zenginliklere el atamamasını acı bir şekilde tenkid ettiğini hatırlayacak olursak;⁸ ancak II. Mahmud devrinde gerçekleşecek ve yeniçeri ocağının ilgası akabinde kurulan yeni ordunun masraflarını karşılamak üzere, dolayısıyla "*cihâd*" amacıyla vakıf zenginliklerinden istifade edileceği ve bu amaçla bir nezaretin kurulacağı ana gelinceye (1826)⁹ kadar durumda pek fazla bir değişiklik olmayacaktır. Ulemanın, sürmekte olan savaşın mâlî sıkıntılarına çare olabilmesi umuduyla ve kendisini takliden, sikke darbında kullanılmak üzere - vaktiyle Fazıl Mustafa Paşa'nın da padişah sarayında çeşitli türlerde ve büyük miktarlarda birikmiş olanlardan gayrı, kendi evindeki tüm gümüş avaniyi hazineye teslim ile kalaylı bakırlar ile iktifa etmesi örneğinde olduğu gibi¹⁰ - ellerindeki gümüş avaninin darphaneye teslimini isteyen III. Selim'e karşı yaptıkları, "*padişah bizi kara çanaklı etti*" sızlanmalarının yararıyıcı hissiyatı ise, "*...ulema efendiler şimdiye kadar bey-tülmâle kaç kuruş verdiler... I'ânelerinden geçtim, din ü devlete muzır olacak kelâmı söylemeseler idi olmaz mı*", kayıtlarıyla bizzat padişahın bir hattı hümayunun-da sabit kalacaktır.¹¹

Yenilenmenin özellikle merkezde yeniçeri ocağı tarafından muhalefet ile karşılandığı, ancak ordunun Avrupa tarzında eğitim ve teşkilatlandırılmasının boyutunun merkez dışı sair askerî kuvvetlere de teşmil edilmesi gerektiği görülmekteydi. Özellikle teknik hizmet veren sınıfların eğitilmesi hayati bir konu idi. Disiplin ve talim, ocakların insan yapısı ve ekonomik dayanaklarının değişmesi ile de ilgili olarak zayıflamış ve zamanla yeni çağdaş eğitim usulleri benimsememeleri yanında kadîm usullerle yapılan eğitimlere de yanaşmaz olmuşlardı. Bu konulardaki zafiyet halleri son büyük Rus ve Avusturya savaşlarında çeşitli cihetlerce yeterli bir açıklıkla dile getirilmiştir. Devrin ordu ile sefere çıkan Enverî ve Vâsif gibi tarihyazıcıları veya olayları İstanbul'da zabt eden Ahmet Cavid'in kayıtları, Dürrî

⁸ Zinkeisen, GOR, VI, 769; K. Beydilli, 1790 Osmanlı-Prusya İttifakı. Meydana Gelişi-Tahlili-Tatbiki, İstanbul 1984, s. 87.

⁹ Bkz. Nazif Öztürk, "Evkaf-ı Hümayun Nezâreti", DİA, XI, 522

¹⁰ Zinkeisen, GOR, VI, 284-285.

¹¹ Cevdet, Tarih, İstanbul 1309, V, 34; E. Z. Karal, "Selim III'ün" Hattı Hümayunları -Nizam-ı Cedid- 1789-1807, Ankara 1946, s. 84-85, 125. III. Selim devrinde saray tarafından teslim edilen altın ve gümüş eşyaların listesi için bkz. İ. Baykal, "Selim III. devrinde 'İmdad-ı sefer' için para basılmak üzere saraydan verilen altın ve gümüş avanı hakkında", Tarih Vesikaları, Ankara 1944, III/13, s. 36-50.

Mehmed'in *Nuhbetü'l-Emel fi Tenkîhi'l-Fesâdi ve'l-Halel* adlı risalesinde (telif tarihi : 1774) dile getirdikleri¹² ve Canikli Ali Paşa'nın aynı zamanda eski tarz *nasihâtnâmelerin* son örneğini veren *Tedâbirü'l- Gazavât*'ı (telif tarihi: 1776) yanında, devlet ricali arasında fikir ve kalem adamı kimliği ile önemli bir yer tutan Ahmed Resmî Efendi gibi, devri olaylar içinde bizzat yaşayarak gerçek duruma vakıf olmuş olanlar, yenilenmenin özellikle askerî sahada başlaması gerektiği hususunda hemfikir idiler. Koca Ragıb Paşa gibi devletin genel zafiyetini idrak ile savaşımlardan kaçınan bir siyaset izlemeyi akılcı bulan veya III. Mustafa gibi bütün bu zafiyet noktalarını hissedip, "*cihânın yıkılmasının kendi devrinde başlamadığını*" ifade ile teselli bulan teslimiyetçi bir düşünüşün, savaşlarla yoğrulmuş olan bir devrin rical ve düşünürlerine verebileceği fazla bir şey yoktur. Yenilenme ile ilgili fikir beyanı edebî bir kalem denemesinin çok ötesinde, genelde daha tatbik safhasına gelemeyen müellifleri için hayatî bir tehlike taşımaktaydı. Kırım'ın ilhakı akabinde, İngiliz elçisi ile yaptığı bir görüşmede, Ahmet Resmî Efendi'nin de kayınbiraderi olan, devrin önde gelen ricalinden Reisülküttap Abdürrezzak Efendi'nin, yıpratıcı ve uzun bir mücadeleden sonra nihayet Amerika sömürgesinin bağımsızlığını tanımak mecburiyetinde kalacak olan (1782) İngiltere'nin İstanbul'daki elçisine, hem Osmanlı devletinin hem de İngiltere'nin, uygunsuz davranışları sebebiyle metbu devletlerini komşularıyla uzun savaşlara sürükleyen Amerikalılar ve Tatarlar'dan kurtulmuş oldukları için birbirlerini tebrik etmeleri lazım geldiğini ifade etmesi, kapalı kapılar ardında yapılmış olsa dahi bu anlamda verilmiş cesur bir beyanattan başka birşey değildir.¹³

Ahmet Resmî, savaş içinde hazırladığı lâyhalar ile (1769, 1772) aksaklıklara ve yapılması gerekenlere değinmiş ve Kaynarca sonrası kaleme aldığı özellikle *Hulâsü'l-i'tibâr* ünvanlı eseri ile de (telif tarihi: 1782-83) yakın geçmişi hemen unutmuş görünerek yapılan haksız tenkidlere cevap vermeğe, dolayısıyla bu antlaşmanın mimarı ve imzacısı olarak bir noktada kendini müdafaa etmeye çalışmıştır. Sadrazam Halil Paşa'ya sunduğu ilk lâyihasında 13 madde halinde genelde iâşe ve asker toplama sisteminin tamamen çökmüş olduğunu dile getirmekte, esâme yolsuzluklarına ve disiplinsizlik ve eğitimsizliğe değinmekte ve savaşın bu ilk senesi içinde alınması gereken tedbirlere, olumsuzlukları vurgulamak suretiyle işaret etmekteydi. Söylediklerinin ileride III. Selim'in girişeceği büyük düzenlemelerin ana konularını teşkil etmesi bir raslantı değildir. Ele aldığı konuları, cesur, yalın ve açık bir dille ve tenkid ögesi yüksek bir tarzda ifade etmesi, Osmanlı siyasî literatüründe yepyeni bir devrin başladığının da delili sayılır ve "*basamaklıp görüşlerden, padişahı merkez alan fazilet ve adalet söylemlerinden kopuşu temsil eder*".¹⁴ III.

¹² bkz. Kayhan Atık, "Kayserili Devlet Adamı dürrî Mehmed Efendi ve Layihası", *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu*, Kayseri 1998, s. 69-74.

¹³ Zinkeisen, GOR, VI, 226; kezâ, K. Beydilli, II. Friedrich ve Osmanlılar. XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münâsebetleri, İstanbul 1985, s. 109. Eserin tanıtımı için bkz. K. beydilli, *Toplumsal Tarih*, sayı 52, İstanbul, Nisan 1998, s. 56-64.

¹⁴ V. Aksan, Savaşta ve Barışta bir Osmanlı Devlet Adamı: Ahmed Resmî Efendi (1700-1783), İstanbul, 1995, s. 192.

Selim devrinde takdim edilen *lâyihalar*'ın, hattâ muhteva zafiyetlerini daha da açığa çıkartan bir yalınlık içindeki genel üslûbu, *Kuşmanî* ve özellikle *Sekbanbaşı Risâlesi* olarak bilinen metnin pervasız ve yer yer saldırgan ifadesi, bu tür metinlerdeki üslûb değişikliğinin artık yerleştiğinin bir göstergesidir. Nitekim, Rus kuvvetlerine karşı hücumla geçirilmek istenen askerin perişan halini tasvir ile düşman karşısında sebat etmeleri için son bir defa daha uyarılmasını hedef alan ve orduda bulunan Vâsıf'ın kaleminden, dolayısıyla resmî bir elden çıkan "*Sâniha*" metni (Hırsova, 6 Temmuz 1791),¹⁵ kullandığı sert ve alışılmamış -veya artık alışılmaya başlanmış olan- ifade kalıpları itibariyle, eğer kendi kaleminin de katkısı olmamış ise, daha sonraları (H. 1218) telif edilen *Sekbanbaşı Risâlesi* ile büyük bir benzerlik içindedir. Bu tür metinleri, daha evvelki yüzyıllardakinden ayrılan *âdâb* dışı yeni ifade tarzı ve sertliği, yenilenme zarureti ve bunun idrakindeki anutluğun sebebiyet verdiği bir sinirlilik halini ifşa eder. Nitekim, devrin yenilikçi genel görüşlerine uyumsuzluk sağlayarak, aksi davranışlarda bulunan veya aykırı fikirler ileri sürmeye cür'et edenlerin en hafif tabiri ile "*ahmak ve eşek*" itâbına maruz kalmakta olduklarının belirtilmiş olması,¹⁶ "*eşek*", hattâ "*pek eşek herif*" olma hali ile sıfatlandırılmanın, Paris'te bulunan Esseyid Ali (1797-1802) ve Mühîb Efendi (1806-1811) örneklerinde olduğu gibi artık, bizzat padişah lisanında dahi yerleşik bir alışkanlık haline gelmesi,¹⁷ bu hususu ayrıca teyid eder.

Ahmet Resmî'nin 1772'de Bükreş'te mütareke görüşmeleri sürerken kaleme alarak sadrazam Muhsinzâde Mehmet Paşa'ya sunduğu ikinci lâyihası genelde Avrupa ilişkileri ile ilgili görüşler içerir. Ahmet Resmî'nin, Çariçe II. Katharina'nın çevresindekilere kıyasen Osmanlı ricalinin ve askerinin yeteneksizliği ve yetersizliği hakkındaki tenkidleri, ileride (1789) III. Selim'i, biraz da erkek hakimiyetine dayanan Osmanlı toplumsal değer yargısı içindeki asabiyeti tahrik ümidiyle, Rus rical ve zabitan ve askerinin her iki son savaşta da "*kraliçeleri olan bir kadının gayreti için*" yaz-kış ve aç-tok demeden nasıl inadla savaşmakta olduklarına, askeri teşci için gönderdiği bir nâmesinde yer verecek kadar etkilemiş olsa bile,¹⁸ artık fazla bir özgünlük taşımamaktadır. Ancak, aşırı genişlemenin getirdiği sakıncalar, doğal sınırlar içinde istikrar, Avrupa devletler dengesine katılma ve hiristiyen devletler ile yeni ve çağdaş ihtiyaçları karşılayabilecek biçimde ilişkiler kurma gereğine işaret etmesi çarpıcıdır. Özellikle *Hülâsatü'l-i'tibâr*'da dile getirdiği barışın gerekliliği ve yararları ve eski gaza telakkisi ile düşmanlara karşı durulamıyacağı, aklın ve devlet çıkarlarının doğrultusunda politikalar takip edilmesindeki zaruret, dolayısıyla, "*Kızıl elma semtini Boğdan'dan gelen alyanak elma gibi yenir şey*" sanılmaması¹⁹ istikametindeki tesbitleri önemlidir ve bu görüşleri itibariyle Ahmet

¹⁵ Metin için bkz. Vâsıf, Tarih, İÜKtb. Ty. Nr. 9672, vr. 93a-96a; Cevdet, Tarih, V, 122-126.

¹⁶ Bkz. Ömer Fâik, Nizâm-ı atık, İÜKtb. Ty. 5836, vr. 4a. (Bu nüsha A. Sarıkaya tarafından mezu-niyet tezi olarak hazırlanmış. İÜ. Ede. Fak Tarih Böl. 1979).

¹⁷ Bkz. Karal, "Selim III'ün", s. 179, 182.

¹⁸ Cevdet, Tarih, IV, 363.

¹⁹ Ahmet Resmî, *Hülâsatü'l-itibâr*, İstanbul 1286, s. 3.

Resmî'yi *Nizâm-ı cedîd* devri uygulamaları ve fikirlerinin ilk mübeşşirleri arasında görmek gerekir.

Nizâm-ı cedîd Lâyhalar'ında islâhât düşünceleri: Prusya ile yapılan ittifakın yardımıyla Avusturya cephesinde savaşın fiilen sona ermesi ve Rusya ile sürmekte olan mücadeleye başarı ile devam ederek, Kırım'ın da geri alınması azminde olan III. Selim'in cephedeki ordu ricaline karşı inadla sürdürdüğü baskı, nihayet Maçin sahrasındaki genel meşverette (13 Ağustos 1791) direniş ile karşılanmış ve askerî disiplinsizliği ve bu durumda *nizâmî düşman kuvvetleri karşısında kıyâmete dek* başarılı olunamayacağını itirafı ile barışa karar verilmesi talebi umumî bir mahzar ile padişaha duyurulmuştur.²⁰ Ordunun padişah emrine rağmen savaşılmayacağını ifade eden ve Osmanlı tarihinde emsali bulunmayan bu genel boykot hadisesi, askerî sistemin çöktüğünün tartışmasız bir delili olarak, başlatılacak askerî düzenlemelerin zaruretini ifade eden bir kanıt niteliğinde kullanılacak ve daha sonraları, mesela *Sekbanbaşı ve Kuşmanî* risâlelerinde yapıldığı gibi,²¹ bu düzenlemelere karşı muhalefet edeceklerin de daima yüzlerine vurulacaktır. Böylece askerî Avrupa orduları tarzında eğitilmesi, III. Selim'in bütün sahalarda yenilenmeyi öngören düşüncelerin serdedilmesi istikametindeki talebine rağmen, en önde gelen bir mesele olarak bu amaçla hazırlatılan lâyhaların ana konusunu teşkil etti. Rical ve ulemadan, hizmete alınmış yabancılardan, yabancı devlet elçisi veya elçilik mensupları dahil olmak üzere çeşitli kesim ve kimselerden talep edilen ve sayıları şimdikiye kadar belirtilenlerden daha fazla olduğu tesbit edilen lâyhalar, yapılması gerekenler hakkında değişik fikirler içermekle beraber, genelde askerî reformlar ve bunların malî kaynakları hakkında ortak bir yoğunluk arzederler. Düşünceler, özellikle yeniçeri ocağı ve dolayısıyla eski askerî kurumların nasıl islâh edilebileceği ve bunlara çağdaş Avrupa düzeyinde bir reformun nasıl kabul ettirileceği noktasında farklı tedbirler öne sürmekle beraber, bunların çağın ihtiyaçlarına cevap verme yeteneğini kaybetmiş oldukları hususunda ittifak halindedirler. Yeniçeri ocağının kaldırılması mümkün görülmezse de, çağdaş bir düzenlemeye yanaşabileceklerine de ihtimal verilmez. Bu durumda, bunların dışında bir ordu teşkili tek seçenek olarak ortaya çıkmıştır. Ancak, bu yeni ordunun da nasıl tertip edilmesi gerektiği, insan ve malî kaynaklarının nasıl tedarik edilmesi icab ettiği hakkında genelde sağlam bir fikir belirmez. Yapılacak reformlarla Kanûnî devrindeki parlaklığa erişileceği görüşü bizzat padişahın kaleminde ifadesini bulmakla beraber,²² manevî bir itici güç ve helecan aşılacak isteyen bir ideal olmaktan fazla bir kıymet taşımaz.

Lâyhalarda, Avrupa'da tatbik edilmeye başlanan yaygın askerlik uygulamasını andırır bir fikir Koca Yusuf Paşa dışında pek temsil edilmez. Genelde, devşir-

²⁰ Cevdet, Tarih, V, 122-125; Mahzar metni için bkz. Edib, Tarih, İÜKtb. Ty. Nr. 3220, vr. 110a-112a.

²¹ Bkz. A. Uçman, Koca Sekbanbaşı Risalesi, İstanbul, tz. [1976], s. 61; Ö. İşbilir, Zebire-i Kuşmânî fi Ta'rif-i Nizâm-ı İlhamî, Basılmamış Yüksek lisans Tezi, İÜSBE 1989, vr. 24a, 32a.

²² BOA. HH. 9410

me usûlü ile özellikle Anadolu'da belki de son savaşların ortaya çıkarttığı çok sayılardaki yetim ve kimsesiz ve genelde fakir halk tabakasının çocuklarının toplanması (özellikle Abdullah Birri) teklif olarak ileri sürülür ve geçerlilik kazanır. Toplanacak bu gibilere eski ocak mensupları ile temas imkânı verilmeden, dolayısıyla onların kötü huylarından etkilenerek, zamanla talim ve terbiye ve disiplin dışına çıkmalarına yol açmamak için, şehrin o zamana göre boş, ücra ve sapa olarak tanımlanan mahallerinde inşa edilecek kışlalarda barındırılması ve eğitilmesi önemli bir husus olarak öngörülür. Nitekim, bu amaçla kurulacak kışlaların (Hasköy Lâğımçı ve Humbaracı kışlaları, Taksim ve Levent kışlaları, Üsküdar ve Selimiye kışlaları) mahallerinin tesbitinde bu görüşlerin etken olduğu ve yine Hasköy'deki kışlalar bünyesinde açılan Mühendishane'nin yer seçiminde Ebu Bekir Ratıp Efendi'nin²³ ve D'Ohsson'un²⁴ tavsiyeleri doğrultusunda hareket edildiği anlaşılmaktadır.

Avrupa tarzındaki bir eğitimin nasıl yapılacağı ve özellikle eski kurumlara bunun nasıl tatbik edileceği, kadim usûlleriyle bile talimlere yanaşmayan yeniçerilere bunun nasıl kabul ettirileceği zihinleri en ziyade işgal eden bir konu olmuştur. Yeni usullerdeki eğitimin Kanunî devrine kadar dayanan eski tarz eğitimin bir uzantısı olduğu söylemi ile yeniçerilerin ikna edilmesi ileri sürülen teklifler arasında önemli bir yer tutmakla beraber, bu açık kandırmacaya yanaşılacağına da pek ihtimal verilmemekteydi. Bu durumda, III. Selim devri askerî islâhâtın II. Mahmud devrinde yapılacak olanlara kıyasen mümeyyiz vasfını teşkil eden uygulamaya, dolayısıyla, ilgası mümkün görülmediğinden şimdilik eski ocakları kendi haline terk ile ileride bunların varlıklarına bir son verebileceği ümidi gizlice beslenen düzenli bir askerî kuvvet oluşturulması yoluna zorunlu olarak sapılmıştır. Eski askerî ocakların varlıklarının devamına izin verilmesi ise reformların akim kalmasına yol açacak gelişmeleri olgunlaştıracaktır. Avrupa ordularının, Osmanlı ordularının kadim alışkanlıkları aksine yaz ve kış aylarında cepheleri terk etmeyerek savaş sürdürmeleri, son savaşlarda acı tecrübeleriyle gözlenen bir husus olduğundan, bunun önlenmesi için yapılan teklifler, Avrupa'daki ordu teşkilatlanmalarından bilgi düzeyi itibariyle ne kadar uzak kaldığının başka bir örneğini verir. Bu konuda Defterdar Şerif ve Beğlikçi Sun'î efendilerin yazlık ve kışlık iki ayrı ordu teşkilini ve bunların altışar ay ara ile vazife görmelerini ileri sürmekte olmaları tebessümle karşılanacak bir husustur. Teknik sınıfların savaşlardaki kesin netice alan rolü teslim edilmekte, özellikle sür'at topçuluğunun önemi belirtilmektedir. Ancak, yine Şerif Efendi'nin teklifi doğrultusunda her topa, kalyonlarda olduğu gibi bir isim verilerek belirli bir mürettebat tayini ve gerektiğinde o isim altındaki top çağrılarak, mürettebatı ile birlikte vazifeye koşulması gibi teklifler, bir takım

²³ S. Arıkan, Büyük Lâyiha, Basılmamış Doktora Tez, İÜSBE, 1996, vr. 24b; bkz. ayrıca Beydilli, Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826), İstanbul 1995 s. 36-45.

²⁴ Beydilli, "Ignatius Mouradgea D'Ohsson (Muradcan Tosunyan): Ailesi Hakkında Kayıtlar, Nizâm-ı Cedîd'e dair Lâyihası ve Osmanlı İmparatorluğundaki Siyâsî Hayatı", Tarih Dergisi, XXXIV, İstanbul 1984, s. 268. Kezâ, Mühendishâne, s. 30.

şeylerin eksikliğinin idrak edilmekte olduğunu ifşa etmekle beraber; bunlar, teknik bilgi çerçevesinde işlerin nasıl yapılması icab edeceği noktalarındaki zafiyet halini de açığa vuran sadedil tedbirler - Cevdet Paşa'nın ifadesiyle, sırf padişahın lâyiha verilmesi ile ilgili emri "*yerini bulsun deyu mechûl üzerine irâd olunmuş ehbâs ve havâtur*"²⁵ cümlesindedir. Hayatlarında bu konuda birşey okumamış, çağdaş bir askerî eğitimin nazariyatı hakkında bile bir fikir edinmemiş olanların ileri sürdükleri teklif ve fikirlerdeki bu perişanlığın, o zamanlarda epey alaya alındığı, malûm yakıştırmalarla gülüşmelere ve bizzat III. Selim'in "*kahkaha-i istihza*"sına yol açtığı ise bilinmektedir.²⁶

Bununla beraber, lâyihalar işe yarar ve isabetli fikirlerden de tamamen yoksun değildir: Özellikle Rus cephesinin takviyesi önem arzettiğinden Dobruca bölgesinin Anadolu'dan "*şecâ'ati ile ma'rûf*" aşiretlerin nakl edilerek iskânı ve Rumeli'deki Tatarların örgütlenmesi gibi tatbiki zor da olsa yerinde sayılacak önermeler (Hakkı Bey) yanında; ilk hamlede oluşturulacak talimli asker ile önce Rumeli'nin mütegalibe ve eşkiya elinden kurtarılması için yeniden fethini ve tanzimini ve asayişin temini suretiyle ahalinin nefes alıp, ekonomik durumunun düzeleceği ve bu halin gelir artışına yol açacağından askerî harcamalara kaynak yaratılmış olacağı ve askerî islâhâta kolaylık geleceği hususundaki görüşleriyle, *Nizâm-ı cedîd* devrinin önde gelen simalarından, Talimli Asker Nâzırı ve İrâd-ı cedîd'in ilk defterdarı olacak olan Çelebî Mustafa Reşid Efendi ayrıca dikkati çekmektedir. Mustafa Reşid Efendi'nin isabetli olduğu kadar, Rumeli'de "*Dağlı Eşkiya*"nın tenkili ve yerel güçleri bertaraf ile merkezî otoritenin sağlanması babında uzun bir mücadeleyi göze alarak, tatbik edilmeye de çalışılmış olan bu görüşüne, Cevdet Paşa'nın, "*Memâlik-i mahrûseyi yeniden feth tasavvuru*" olarak abartıp, "*devlet[in] [bir] kuvve-i ma'nevîyye ve râbûta-i fikriyye ile umûm milleti nizâm ve zâbûta tahtına alma[sı] lâzımdır, yoksa bütün eyalâta asi nazarıyla bakılıp da yeniden birer birer feth ve tanzîmi fi'le gelmez hülyalar kabilindedir*"²⁷ şeklinde yaptığı tenkid, Paşa'nın kendi devrine dönük bir mesajı olduğundan hükümsüzdür.

Avrupa'dan askerinin eğitilmesi amacı ile uzmanlar getirilmesi ve talimnamelerin ve teknik kitapların tercümesi, gereken alet ve edvâtın tedariki (Tatarcık, Birri, Râsih); Avrupa'ya birinin gönderilerek talimli asker hususunu incelemesi ve disiplinin nasıl sağlanmakta olduğunun araştırılması (Mustafa Reşid), uygulamaya konulacak tekliflerdendir ve eğitilmiş asker ve disiplinin sağlanması yanında Avrupa'daki bu konular ile ilgili olarak bütün katedilen gelişmeler ve yapılmış olanlar, Ebu Bekir Râtip Efendi'nin *Büyük Lâyihası*'nın konusunu teşkil etmiştir.

Son savaş esnasındaki malî muzayaka sebebiyle gündeme gelen, vakıf zenginliklerinden cihâd amacıyla istifade edilmesi düşünceleri, Defterdar Şerif ve Tatarcık Abdullah Efendi lâyihalarında yer bulur. Şerif Efendi'nin *defterdar* sıfatıyla bu noktaya parmak basmasını doğal karşılamakla beraber, askerî işlerin tanziminde

²⁵ Tarih, VI, 32.

²⁶ Cevdet, Tarih, VI, 7.

²⁷ Tarih, VI, 30.

büyük katkıları görülen Abdullah Efendi'nin *ulema* kimliği ile böyle bir konuyu dile getirilmiş olması anlamlıdır. Abdullah Efendi, askerî masrafların, "*zevâ'id-i evkâf ve sâ'ir ilâfâtan*" karşılanabileceğini; Şerif Efendi ise kezâ, önce evkafın tahrir ve zabtını ve suistimâlin önlenmesini ve böylece *evkâf zevâ'idinin* meydana çıkartılmasını, ancak, bunların devlet tarafından el konulmayarak, ihtiyac duyulduğunda ve daha sonra geri ödenmek şartıyla borç alınarak, "*istikrâzen umûr-ı cihâdiyyeye sarf olunmasını*" teklif etmektedir ki, kısa bir dönem öncesinin bu netamelî konusunun böylece dile getirilmiş olması önemlidir.

Lâyihalarda sözü edilmeyen askerî eğitim kurumu olarak bir kara mühendishanesi ("*Mekteb-i Funûn-ı Harbiyye*") açılması ve buna bağlı olarak bir matbaa kurulması fikri D'Ohsson'a (Osmanlı reaya kimliği ile Muradcan Tosunyan) ve bunun Avusturya örneğindeki ayrıntı bilgileri ile örneklenmesi öncülüğü Ebu Bekir Ratıp Efendi'ye aittir.²⁸ 1795'de açılacak olan Mühendishane *sivil* bir kurum değildir ve hemen yanındaki Humbaracı ve Lağımçı ocaklarına eğitim veren bir *Topçu ve Kara Harb Okulu* hüviyetindedir ve bu anlamda *Harbiyye*'nin kuruluş tarihinin 1795 olarak kabul edilmesi gerekmektedir.²⁹

Avrupa tarzında eğitilmiş bir ordunun zaruretini ittifaken dile getirmekte olan lâyihalar, genelde bu anlamda vaktiyle Müteferrika'nın *Usûlul-hikem*'inde söylediklerini âdetâ tekrar ederler.

Yapılacak reformlarla ilgili olarak yabancı uzman subayların fikirlerinden de istifade edildiği bilinmektedir. Altı ay süreli temel eğitim ("*sağa don, sola don, tufenk ber-düş*") ve silah sistemleri üzerinde önerilerde ("*uzun menzilli şeshâne tufenklerinin muhafaza edilmesi*") bulunan Brentano³⁰ yanında, isimleri bilinen lâyiha sahipleri arasına girmemiş başkaca Fransız uzmanların da varlığı tesbit edilebilmektedir ve bu danışma sürecinin ilerideki senelerde de devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim, Prusya elçisi Knobelsdorf, 1802'de, yukarıda adını andığımız ve bu tarihte reisülküttap olan Mustafa Reşid Efendi'nin talebi üzerine bir lâyiha hazırlamıştır. Elçi, Avrupa tarzında disiplinli ve eğitilmiş bir ordunun mevcudiyetini hayatî bir zaruret olarak görmekte ve bunu içerde asayişin, dışarda da saygınlığın sağlanmasının tek vasıtası olarak kabul etmekteydi. Bu ordunun masrafları için ihdas edilmiş olan *Irâd-ı cedid Hazinesi*'nin kifayet etmeyeceğini ve bunun için mülkî idare sisteminin tamamen değiştirilmesinin şart olduğunu ileri sürmekteydi. Vergi tahsil sisteminin islâhı halinde, vergilerde herhangi bir arttırmaya gerek duyulmadan masrafların karşılanabileceğini ve toplanan vergilerin gerçekten devlet kasasına girmesini temin edecek bir sistemin oluşturulması ile de, 300 bin kişilik bir ordunun rahatlıkla beslenebileceği mümkün görmekteydi. III. Selim'in, Prusya'yı Avrupa'nın en iyi şekilde idare edilmekte olan bir ülkesi olarak kabul ettiğinden ve kendi ülkesini de aynı şekilde idare etmeyi arzuladığından bahisle,

²⁸ Beydilli, "D'Ohsson", s. 305. Mühendishâne, s. 28-32; Arıkan, Büyük Lâyiha, vr 24b

²⁹ Beydilli, Mühendishâne, s. 59, kezâ, N Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul 1978, s 93

³⁰ Bkz. A. Öğreten, Nizâm-ı Cedid'e dair Islâhât Lâyihaları, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İUSB-E 1989, s. 95-98, ayrıca, TSMA, E-447/2. Brentano hakkında bkz K Beydilli, "D'Ohsson", s 264, n 85.

Knobelsdorftan ayrıca, Prusya malî teşkilatı ile ilgili olarak etraflı bir lâyiha hazırlaması istenmiştir. Elçiye göre mâlî islahat, içinde bulunulan şartlar muvacehesinde oldukça tehlikeli bir işti, zira herşeyi yıkıp, yeniden yapmak icab etmekteydi.³¹ 1802 senesi içinde Rumeli'deki eşkiyanın tenkili ile ilgili olarak yürütülen askerî harekâtın başarıya ulaşması öncelik kazanmış olduğundan, bu konuda yapılması gerekenlere işaret eden Knobelsdorf, ilk hamlede Avrupa tarzında eğitilmiş olarak biner kişiden oluşan 25 *Orta'nın (Recmend)* hazırlanmasını önermekte ve bunların eğitimlerinde kullanılmak üzere Prusyalı general von Salbern'in talimnamesini Türkçeye çevrilmiş olarak takdim etmekte ve eğitilmiş geniş bir subay kadrosu ile yönetilmesi icab edecek olan bu askerlerin Silistre'den Balkandağları'na kadar uzanan bir bölgede konuqlandırılmasını ve buralarda bir dizi kışlalar inşası ile askerî bir kordon oluşturulmasını önermekteydi. Asayişin sağlanması neticesinde vergi gelirlerinin de artmasını mümkün olacağını belirten Knobelsdorf, 1802 senesi içinde tavsiyelerinin tatbikine teşebbüs edildiği kanaatinindedir.³² Lâyihasında asayiş ve ekonomik gelişmenin sağlanabilmesi için Rumeli'nin adeta yeniden fethini dile getirmiş olduğuna değindiğimiz Mustafa Reşid Efendi'nin, elçinin bu önerilerine sıcak baktığını tahmin edebiliriz.

Risâlelerdeki islâhât düşünceleri: *Nizâm-ı cedid* islâhâtını tanıtıcı, müdafaa ve itmam edici mahiyetteki risâleler sayıca fazla olmamakla beraber, içerdikleri görüşler ve tartışmalar açısından ayrı bir başlık altında ele alınmalarını gerektirecek bir önem arz ederler. Islâhâtı tanıtıcı mahiyette olmak üzere Fransızca kaleme alınan ve yeni kurulan matbaada basılan iki risâle³³ mühendishânenin genç mühendislerinden Seyyid Mustafa ve *Nizâm-ı cedid*'in önemli simâlarından Mahmud Râif efendilere aittir.

Mahmud Râif'in, *Numûne-i Menâzım-ı Cedid-i Selim Hânî* olarak isimlendirilen Türkçe yazma metni kendi elinden çıkmış olmakla beraber, *Tableau des Nouveaux Reglemens de L'Empire Ottoman* ünvanı ile Fransızca olarak hazırlanarak basılan (Mühendishâne Matbaası 1798) nüshanın, bir başkası tarafından tercüme edildiği tesbit edilmiştir.³⁴ Telif ve basım tarihi itibarıyla öncü olan bu risâlenin, yapılan yenilikler ile ilgili olarak çıkartılan kanun ve nizamnameleri özetler halinde vermekte olduğu bilinmektedir. Seyyid Mustafa'nın risâlesinde de (*Diatribes de L'Ingénieur Séid Moustapha sur L'État Actuel de L'Art Militaire, du Génie, et des Sciences à Constantinople*, Üsküdar Matbaası 1803) yapılan yenilik-

31 Zinkeisen, GOR, VII, 339-340.

32 Zinkeisen, GOR, VII, 340-341.

33 Basılan diğer kitapların listesi için bkz. Beydilli, Mühendishâne, s. 254-259 ve daha sıhhatli olarak bkz. özellikle, kezâ Beydilli, Mühendishâne ve Üsküdar Matbaalarında Basılan kitapların Listesi ve Bir Katalog, İstanbul 1997, s. 15-24.

34 Bkz. Beydilli, Mühendishâne, s. 155-159. Mahmud Râif ve eserleri ile ilgili geniş bir çalışma değerli meslekdaşım Prof. Dr. İlhan Şahin ile birlikte hazırlanmış olarak TTK tarafından basılmaktadır.

ler örneklenir ve gerekliliği savunulur.³⁵ Fikirler aşamasında çağdaş görüşleri dile getiren hususlar ise her iki risâlenin *mukaddime* kısımlarında yer alır. Seyyid Mustafa, özellikle müsbet ilimlere olan meclûbiyetini ve verdiği önemi dile getirir, Euclides daha önceleri bilinmekle beraber, Pascal, Wolff, Ozanam ve Belidor gibi çağdaş düşünürlerin isimleri ilk defa onun risalesinde zikredilir. Her ikisi de Fransızca öğrenmenin gereği üzerinde durur ve "vatan" mefhumunu ("*patrie*") modern kavramı içinde kullanma öncülüğünü taşır ve çağdaş ilimlerin ancak yurt dışında öğrenilebileceğine dair olan kanaatlerini açığa vururlar, hattâ Avrupa'ya gidebilme hayali içinde olduklarını ifade etmekten kaçınmazlar. İlk daimî elçiliklerin ihdasında, Avrupa'ya gidecek gönüllü adam bulma zorlukları hatırlandığında bu son hususun ayrı bir değer taşıdığı açıktır.

Seyyid Mustafa, vaktiyle var olan üstünlüğün kaybedilmiş olmasını müsbet ilimlerde görülen geri kalmışlık ile izah eder ve mühendishanede talebe olduğu sıralarda ellerinde kağıt-kalem, pergel ve cetveller olduğu halde açık arazide yapılan mesaha derslerini seyredenlerin, kendilerini alaya alarak, "*bu kâğıdlar üzerine bu çizgileri ne çizersiz, bunun ne fâidesi vardır, harb ü peygâr cedvel ü pergâr ile olmaz*" tarzındaki sataşmalarını tenkid ederken; çağdaş savaşların, matematik ve hendese ile, silahla değil, bilakis pergel ve cedvelle, dolayısıyla müsbet ilim ile kazanılacağını dile getirmekte olması, yeni bir anlayışın başlamakta olduğunu ihbar etmesi bakımından ayrıca dikkat çekicidir. Osmanlı devletinin gerilemesinin ve Avrupa'daki gelişmelerin ve elde ettikleri üstünlüğün temelinde bunun yattığına inanmaktadır. Avrupa'nın ilminden ve askerî eğitim usûllerinden istifade etmekten kaçınılmış olmasını ve diğer milletlere benzemeyi "*dine dokunur*" bir husus olarak gösterilmesini, dolayısıyla dünyasal işlerin dinsel işler kapsamına sokulmasını ve "*cümleye farz olan mukâbele-i bil'l-misl kâ'idesine*" riayet edilmemiş olmasını, geri kalmışlığın sebepleri arasında sayarak,³⁶ devrin genel telakkisine karşı cesurca bir tavır almaktan kaçınmaz. Böyle olmakla beraber, Seyyid Mustafa'nın, III. Selim tarafından yürütülen yenilenmenin resmî görüşünü dile getirdiği ve onun kaleminden devrin genel bir muhasebesinin yapıldığı ve yeniliklerin gerekçeli olarak savunulduğu ve "*çağdaşlaşma akımına karşı çıkan her tepkinin daima dinsel bir nitelik kazandırılması*"³⁷ istikametindeki bir tutum içinde olan muhaliflere, perde arkasından onun ağzı ile cevap verilmekte olduğu açıktır. Genç bir mühendisin eser-i kalemi olarak kabul edilen bu risâlenin, hemen telifi akabinde devlet tarafından bastırılmış ve dağıtılmış olması da zaten bu hususu teyid eder.

Yenilenmenin zaruretini öne çıkartarak, bu faaliyetleri müdafaa eden risâleler içinde yer alan, gerek *Sekbanbaşı Risâlesi* olarak tanınan *Hülâsatü'l-keîâm fi reddi'l-avâm* (telif tarihi: H. 1218) ve gerekse *Zebîre-i Kuşmânî* (telif tarihi: H. 1221), genelde yenilenmeyi, henüz kısa sayılabilecek bir zaman önce sona ermiş olan savaşlardaki perişanlığı öne çıkartarak savunmayı tercih ederler ve hâlâ ber-

³⁵ Müellif ve eserin tıpkıbasımı için bkz. Beydilli, "İlk Mühendislerimizden Seyyid Mustafa ve Nizâm-ı Cedid'e dair Risâlesi", TED, XII, İstanbul 1987, s. 387-479.

³⁶ Beydilli, Seyyid Mustafa, Risâle, vr 4b-5b.

³⁷ Berkes, Çağdaşlaşma, s. 27.

hayat olanlarca bile unutulmuş gibi görülen bu perişanlığın yüze vurulmasını en susturucu bir cevap olarak addederler. Dolayısıyla, yine özellikle askerî sahada yapılanların gerekliliği ve haklılığı ana konuyu teşkil eder. Bu anlamda düşünce olarak yeni bir şey ileri sürülmez ve açıkça görülen ve bilinen bütün zafiyete rağmen, yeniliklerin hâlâ genel bir kabul görmemiş olmasına duyulan tepki sâikiyle sert bir dil ve uslûb kullanırlar. Ancak, bunların sebepleri, özellikle yenilenmeye karşı oluşan tepkilerin dinsel bir niteliğe bürünmüş olmasının nedenleri ve bu tepkinin muhatap kesimlerin ekonomik çıkarlarının zedelenmesinden doğan ana sebepleri sorgulanmaz ve tahlil edilmez.

Sekbanbaşı Risâlesi'ni de kullandığı anlaşılan Kuşmânî, özellikle yenilenmenin dine aykırı olduğu noktasında yoğunlaşan muhalif propagandayı göğüslemeyi üstlenmiş görünmektedir. Bu anlamda yoğun bir şekilde talim ve çağdaş harb ilminin gerekliliğini savunur ve *Nizâm-ı cedîde* dil uzatanlara karşı âyet ve hadislerle mukabele eder. Aşağıda risalesinden bahsedeceğimiz İbnu'l-Annâbî'nin II. Mahmud devri askerî yenilenmelerinde dile getirdiği gerekçelere takaddüm etmek üzere *Nizâm-ı cedîd* askerinin Avrupa tarzındaki kıyafetler taşımalarının küfür addedilmesine karşı çıkarak, özellikle muhalefetin istismar ettiği *trampet* çalınması ve Avrupa tarzında donanım ve eğitim gibi hususları savunur ve bunları dinen câiz bulur. Devrin önde gelen ulemasından olup, daha sonraları *Nizâm-ı cedîd* aleyhine bir tavır takınacak olan Münib Efendi'nin trampetin çalınmasının şer'ân câiz olduğuna dair bir risâle kaleme aldığı hatırlanacak olursa,³⁸ bu konu üzerinde uzunca durmasının önemi daha iyi anlaşılır. Kuşmânî'nin trampet çalınması ile ilgili olarak söyledikleri, meseleyi modern orduların teknik bir zarureti olarak kavradığının işaretidir: Trampet, yeni ordunun bir haberleşme vasıtasıdır, dolayısıyla askere "*ber-mutaza-yı hâl davranmasını*" ihbar eden, "*ahvâlât-ı cengi ta'lim*" ve "*hud'ât-ı harbî tefhîm*" eden "*umûr-ı cengin ruhu mesâbesindeki*" bir alettir.³⁹ II. Mahmud devrinde Yeniçeri Ocağı'nın ilgasından sonra kurulan yeni ordu bünyesinde mehtere yer verilmemiş olması da aynı teknik sebebin kaçınılmaz bir sonucu olduğu halde, bu dakikayı fehm etmeyerek, mehter müziğinin muhafaza edilmemiş olmasını esefle karşılayanların ve bunun ilgasını tenkid edenlerin günümüze dek düştükleri değerlendirme hatasından, Kuşmânî'nin daha o zamanlarda kendisini korumuş olması dikkat çekicidir.

Yapılan yeniliklerin cihâd hazırlıkları olarak takdim eden ve dinen de câiz olduğunu delillendirmeye çalışan ve dolayısıyla Yeniçeri Ocağını, "*yalandan Bek-tâşilik da vâsında olan dall u mudiller*" türünde çeşitli ağır tanımlamalar ile suçlayan Kuşmânî'nin, serdettiği bütün aklî ve naklî delillerden sonra en nihayet *ulu'l-emr'e itâatin farz* olduğu üzerinde durması anlamlıdır⁴⁰ ve Yeniçeri Ocağı'nın ilgasından sonra bu konuda 25 *hadis* üzerinde tertip edilmiş ve Arapça ve Türkçe olarak basılmış olarak müstakil bir risâle hazırlayan şeyhülislam Yasincizâde Es-

³⁸ Cevdet, Tarih, VIII, s. 159.

³⁹ Kuşmânî, Zebire, v. 19a-19b.

⁴⁰ Kuşmânî, Zebire, v. 26a vd.

seyyid Abdulvehhâb Efendi'nin yazdıkları⁴¹ ve uzak Mısır'dan reformların dinen câiz olduğuna dair Arapça olarak gerekçeli ve mufassal bir risâle kaleme almış olarak aynı hususu özellikle vurgulayan İbnu'l-Annâbî'nin *Es-Sa'yu'l-Mahmûd fi Nizâmi'l-Cunûd* adlı eseri ile birlikte mütalaa edildiğinde (telif tarihi: H. 1242),⁴² genel efkârın yenilenmeye meyl edilerek yönlendirilmesi ve disipline edilmesinde dinî hislerden istifade edilmek istendiği, ancak bunun aynı şekilde muhalif kesim tarafından da aksi yönden siyasete çekilmiş olarak istismar konusu yapıldığı ve dinin her iki taraf elinde hedefin mübah bir silahı olarak kullanılmakta olduğu görülmür.

Yenilenme düşünce ve uygulamalarının çeşitli yönlerdeki eksiklerini dile getiren ve itmam edici fikirler serdeden risâleler arasında Mehmet Emin Behîc'in *Sevânihu'l-levâiyih'i* (telif tarihi: H. 1217) ve Ömer Fâik'in *Nizâmü'l-atik'i* (telif tarihi: H. 1219) önemli bir yer tutar.

Ömer Fâik, yenilenme meselelerinin konuşulduğu bir mecliste, *Nizâm-ı cedîd* devrinin önde gelen simalarından III. Selim'in sirkâtibi Ahmet Efendi'nin işareti üzerine düşüncelerini kaleme almış olmakla beraber, yenilenme ile ilgili olarak girilen işlerde "*mûceb-i mazhar-ı tevfiik-i Râbbânî olacak esbâba tevessül*" edilmediği gibi genel telakkiye aykırı fikirler ileri sürmüş olduğunu düşünerek ve bu yüzden kendisine, "*ber-muktezâ-yı mizâc-ı vakt ahmak ve eşek*" diyeceklerinden emin olarak, yazdıklarını kimseye göstermeye cesaret edememiştir. (vr. 4a). Bu ifadesi ve tereddüdü karşısında Ömer Fâik Efendi'nin girilen islâhât hareketinde "*ma'nevî kalkınmaya*" da yer verilmesini istediği anlaşılmaktadır. Bu anlamda, yenilenmeye karşı çıkan kesimlerin hassasiyet gösterdikleri bir konuyu sahiplenmiş görünmektedir. Risâle, bu düşüncesine uygun olarak, 9 madde halinde "*tedbîrât-ı ma'nevîyye*" ve 23 madde halinde olmak üzere "*nizâm-ı sûriyye*"den oluşmak üzere, 32 madde halinde kaleme alınmıştır. Bununla beraber Ömer Fâik de askerî alanda alınan tedbirleri ve yapılan yenilikleri gerekli ve isabetli bulmaktadır. Ayrıca, *Sekanbaşı Risâlesi*'nden istifade ettiği de anlaşılmaktadır.

Ma'nevî tedbirler: Ömer Fâik, ma'nevî tedbirler serdine, "*Devlet-i aliyye'nin Devlet-i Muhammediyye*" ve III. Selim'in de "*Emîrî'l-mü'mînîn*" olduğunu tasrih ile başlar. Bu vurgulama, eserini halk arasında dolaşan söylentileri, askerlerin konuştuklarını, kahvelerde yapılan devlet sohbetlerinde duyduklarını ve sağlam havadisleri zabt ederek kaleme aldığını ifade eden ve bu anlamda genel efkârın düşüncelerini aksettiren Câbi Ömer Efendi'nin tarihinde kaydettiği, "*Bu devlet, ne Devlet-i aliyye ne de Devlet-i Osmaniyye'dir, buna Devlet-i Muhammediyye derler*" şeklindeki kaydı ile birlikte mütalaa edildiğinde,⁴³ genel bir eksikliği ve hassasiyeti veya reformcuların kendilerini iyi izâh edememelerinin-

41 Hülâsatü'l-bürhân fi itâ'ati's-sultân, İstanbul 1247. s. 1-31.

42 Yazar ve Arapça yazma metnin tanımı için bkz. İhsan Fazlıoğlu, "İbnu'l-Annâbî ve Es-sa'yul-Mahmûd fi nizâmi'l-cunûd Adlı Eseri", Divân, İstanbul 1996/1, s. 165-174.

43 M. A. Beyhan, Câbi Tarihi, Basılmamış Doktora Tezi, İÜSBE 1992. (TTK tarafından basılmaktadır), s. 72b-73a.

den kaynaklanan bir yanlış anlamayı dile getirdiğine şüphe yoktur. Bu girizgâhın doğal neticesi olarak, devletin idaresinde şer'î hükümlerin geçerliliğine ve devlet işlerinin "*şer' ü kanûna mutâbakat üzere*" yürütülmesinin zorunluluğuna dikkati çeker. "*İcrâ-yı şerî'at ve ifâ-yı adâlet*" ile devletin düşmanlarına başarı ile karşı koyacağı ve memleketin ma'mûr bir hale geleceği fikrindedir. (vr. 5b). Bu hedefe erişilmesi için serdettiği düşünceleri ise şöyledir: "*İlm-i dine rağbet islâhı âleme sebep*" olacağından camilerde "*fikh-ı şerîf*" okutturulması ve ahalinin dinî yönden aydınlatılması ve bunun "*itâ'at-i devlet ve duâ-yı pâdişâhî*" ye müncer olacağı. Başta İstanbul olmak üzere, Rumeli, Anadolu ve Arabistan'da [Irak ve Suriye vilayetleri] "*meşâyih tarîkinden ve kûşe-i ihtifâ olan dervîşândan müessirü'l-enfâs*" olanların tesbiti ile bunların "*istimdâd-ı tâleb-i dû'alarını*" temin etmek. Bu görüşünü te'kid babında, devletin kuruluşundan kendi zamanına kadar gelen meşhûr evliya ve meşâyihin isimlerini sayar ve geniş örneklemelerde bulunur ve bu tür *esbâb-ı ma'neviyye*'ye daima teşebbüs edilmesinin gerekli olduğunu ifade eder. (vr. 7a-10b). Ricâl ve kibâr konaklarında bulunan imamlara, hânenin sâir müstahdemi gibi muâmele edilmemesi lâzım geldiği ve "*imâma ta'zîm ü hürmet zâtına değil, hâmil olduğu Kur'an-ı azîmu's-şân*" sebebinden olduğu. Fakirlere, düşkün ihtiyarlara ve muhtaç yetimlere *gizlice* yardım yapılması, borç sebebiyle hapisanelere düşmüş olanların borçlarının ödenerek azad edilmesi ve böylece hayır duâlarının celbine çalışılması. Ömer Fâik'in, ulemanın ve şeyhlerin duâlarını almak ve manevî desteğini kazanmak babında söylediklerine benzer önermeler, vaktiyle Hasan Kâfi tarafından *Usûlu'l-hikem fi nizâmî'l-âlem* adlı risâlede de (telif tarihi: 1596) dile getirilmiştir.⁴⁴

"*Ulemâ-yı zahiriyye*" ve "*talebe-i ilm*" korunmalı, sayılarının arttırılmasına çalışılmalı ve teşvik edilmelidir. (vr. 11b-12a). Ömer Fâik'in bu hususta söyledikleri son derece çarpıcıdır: İstanbul medreseleri *ilm-i şerîf* tahsil eden talebeler cihe-tiyle boş kalmıştır. Ru'us imtihanına girenlerin sayılarında otuz sene öncelerine kıyasen büyük bir azalma vardır. Selâtin camiilerinde verilen derslerin sayıları üç-beş adete inmiş olup, bunlar da eskiden okutulan dersler ile mukayese edildiklerinde, "*etfâl mektebi dersi gibi*" kalmaktadır. "*Ehl-i ilm tenâkûs bulup, cehele ile ehl-i ilm emr-i ma'âşda ve kadr u i'tibârda müsâvî*" olmuştur. Ömer Fâik'in, Tatarcık Abdullah Efendi'nin de değindiği,⁴⁵ mülâzemet ve ru'usların para gücü ile elde edilmesi veya ulemanın küçük yaştaki çocuklarına verilmesi gibi kötü uygulamalara yaptığı tenkid, Cevdet Paşa tarafından da, "*artık âlim ve câhil belirsüz oldu*"⁴⁶ tesbiti ile teyid bulur ve yapılan bu değerlendirmeler günümüz için de geçerli bir

⁴⁴ Mehmet İpşirli, "Hasan kâfi el-Akhisarî ve devlet düzenine ait eseri Usûlü'l-hikem fi nizâmî'l-âlem", TED, X-XI, İstanbul 1981, s. 245, 251-252.

⁴⁵ Lâyiha, TOEM, VII/42, s. 273.

⁴⁶ Tarih, I, 112; krş. ayrıca Ch. K. Neumann, Das indirekte Argument. Ein Plädoyer für die Tanzi-mat vermittels der Historie. Die geschichtliche Bedeutung von Ahmed Cevdet Paşas Tarih. Münster-Hamburg 1994, s. 110. Bu eserin tanıtımı için bkz. K. Beydilli, *Tarih ve Toplum*, İstanbul, Nisan 1996.

anlam taşır.⁴⁷ Aşağıda değinileceği üzere, aynı noktalarda Behîc Efendi'nin de acı gözlemlerde ve ağır tenkidlerde bulunması, bu konudaki yargıları genel bir tesbit haline getirmektedir.

Ömer Fâik'in önemle değindiği diğer bir konu müsadere uygulaması ile ilgilidir: "*Zarûret-i mîriye var*" diyerek, müsadere de bulunulmamalı ve "*Beytü'l-mâl-i müslimîn hilâf-ı şer' mâl-i mevrûs ve eytâm malıyla mahlût*" olmamalıdır. Son harbler sebebiyle genel bir yoğunluk kazanan bu kötü uygulama, Behîc Efendi tarafından da dile getirilmiş bir husus olarak tenkid konusu yapılmış ve III. Selim'in de dikkatini çekmiştir. Ancak, padişahın bu konudaki düşünceleri kendi içinde ilgi çekici bir mantık örgüsüne sahiptir: III. Selim de müsadereye karşıdır. Kendi yaklaşımı ile eytâmın malında gözü yoktur. Ancak, devlet malından sebeblenerek zenginleşenlerin ("*menâfi-i devletimi kendüye me'kel eyleyüp emvâl-i mîriyyeden servet kesbeylemiş ricâl ve kibârdan vefât eyleyenlerin*"),⁴⁸ ölümlerinden sonra, bu sirkatlerini yanına bırakmayarak tekrar devlete kazandırmayı da haklı görmektedir.

Sefer esnasında çeşitli tarikat şeyhlerine, zafer için "*asâr zuhûr edinceye kadar*" duâ ettirilmesi ve bu işler için münasip ödemelerde bulunulması, bir diğer önerisini teşkil eder. Burada, III. Selim'in tahta çıktığı senelerde devam eden harb sebebiyle okutulmakta olan çeşitli duaların sıkca karşısına çıkartılan yüklü faturalarına, altı ay daha okutulmak üzere darbhânededen para verilmesini emrederken gösterdiği tepkiyi hatırlamamak mümkün değildir: "*Bilmem hulûs ile mi kırâ'at olunmuyor, yoksa erbâbına mı tesâdüf olunmuyor ki bir semeresi müşâhede olunmuyor... Akçe ile okunan du'â böyle olur!*"⁴⁹ Hükümdarın bu görüşleri doğrultusunda Ömer Fâik Efendi'nin risâlesini takdim etmemek hususundaki endişelerini haklı görebiliriz.

Maddî tedbirler: Ömer Fâik Efendi'nin *Sûrî* tedbirler hususunda söyledikleri ve islâhât hakkında düşündükleri ise, risâlesini ortaya çıkartmamış olmasına teessüf ettirtirtecek derecelerde önemli ve özgün tesbitler içerir. Öncelikle "*Enderûn ve Birûn ve mukarrebân-ı saltanat*" olan ricâlin nizâm ve intizâmları üzerinde durur. Bu hizmetlerin liyâkat kesbetmiş zevât ile görülmesindeki zarûrete dikkat çeker, padişahın "*bigâneler ile ülfet etmesine yol verilmemesi*" ve özellikle "*mukarrebân-ı saltanat*"'ın birbirleriyle "*cism-i vâhid gibi ittihâd*" ederek, Halife-Padişah'a hizmet vermelerini bekler. Burada, büyük bir kısmı hükümet üyesi olmamakla beraber yenilenmenin öncülüğünü yapmakta olan ve resmî bir mes'uliyet taşımadıkları halde işlere müdahale eden, birbirleriyle nefsanîyete düşen ve görkemli yaşamları ile genel efkârın tepkisini çeken *Nizâm-ı cedîd* ricâlinin, dolayısıyla "*atabekân-ı saltanat*" olarak anılan ricâlin söz konusu edildiği anlaşılmaktadır. III. Selim'in daha işin başında, bu şekilde kendisine yakın bulduğu bir ekip ile

⁴⁷ Bu hususta ayrıca bkz. Beydilli, Mühendishâne, s. 67-68, 75.

⁴⁸ Bkz. Karal, Selim III'ün, s. 83.

⁴⁹ Karal, Selim III'ün, s. 125; Fatih Câmii'nde altı aydır okunan dualar ile ilgili olarak yapılan ödemeler için ayrıca bkz. BOA.HH. 55064, 55274, 55291, 55799.

yola çıktığı ve sonunda işlerin kötüye gitmesinde böyle bir tercihte bulunulmasının önemli bir etkisi olduğu ve başta sadriazam olmak üzere resmî hükümet üyeleri ile "atabekân-ı saltanat" arasındaki uyumsuzluk ve sürtüşmelerin yenilenme programının aksamasına ve akametine yol açtığı ileri sürülmekte olduğundan⁵⁰ Ömer Fâik'in bu tesbiti, üstü kapalı olarak yapılmış olsa da önemlidir. Kapıcıbaşı, hâcegân, müderris, kadı, silahşörân, gedikli zu'ema gibi havassa mensup zevâtın eğlenmek maksadı ile halk arasına karışmaları, kahvehâne ve berber dükkânı gibi mahallere giderek buralarda vakit geçirmelerinin, her türlü dedikodunun bu kanallarca beslenmekte olduğu gerekçesi ile bir fermânla yasaklamasını ister. Güncel meseleler ve yenilik faaliyetleri dair yapılan değerlendirmelerin saraya yakın ve ricâl konaklarına tereddüd eden bu gibi kimseler tarafından dışarıya sızdırıldığı bilinmekte olduğunda, Ömer Fâik'in bu görüşünde de isabet vardır. Lâyiha sahiplerinden yalnızca Tatarcık Abdullah Efendi'nin değindiği *tashih-i sikke* maddesi üzerinde kısaca dahi olsa durmuş olması, ilerdeki yıllarda şikk-ı sâlis defterdârlığı vazifesine getirilmiş olan bu zatın malî konulara olan vukûfiyetinin işaretini taşır. Bu anlamda, tasarrufâ riayet, gösteriş, özentî ve israftan kaçınılması ve bunun sebep olduğu ekonomik yıkıntılar hakkındaki düşünceleri uzun bir yer işgal eder. İthal kürk kullanımına şiddetle karşı çıkar ve Rusya'nın gelirlerinin büyük bir kısmını müslümanların bu kürk tutkunluğundan hasıl ettiğini kayd eder. ("*Kürk sefâheti*", vr. 15a-15b). Kıymetli taşlarla süslü çubuk, ağır elbise ve şal masrafları, evlerde ve hattâ gemilerde, hulâsa olur olmaz her yerde mebzûlen kullanılmasını tenkid ettiği altın tılâsı, kezâ altınla tezhib edilerek fiyatları iki-üç kat daha fazla artan kitaplar, Avusturya ve İngiliz malı sofra ve mutbak takımları, çeşitli bahanelerle hediye verme âdetleri tenkiden dile getirdiği hususlardır ve genelde ihtiyaçların "*yerli mallardan*" karşılanması düşüncesindedir. Behîc Efendi dışında Tatarcık Abdullah Efendi'nin lâyihasında da yer alan⁵¹ bu son konu üzerinde ise, III. Selim'in de hassasiyetle durduğu bilinmektedir.⁵² Bâbiâli kalemlerinde yetişmiş memur kifayetsizliği ve bunların maaşlarındaki yetersizlik, giderilmesini istediği diğer bir husustur. Aynı konu aşağıda belirtileceği üzere Behîc Efendi tarafından çarpıcı örneklemelerle önemle ele alınmıştır. "*Ricâl-i saltanat ve hademe-i devletin*" sefere de hazır olmak ve gerekli askerî eğitimlerde bulunmak üzere İstanbul çevrelerinde çiftlikler oluşturmalarını, ayrıca şehir çevresinin şenlendirilmesi bakımından önemli bulur.

Bahrî işler ve tersâne nizâmı ile ilgili olarak düşündüklerinin önemli bir kısmı tatbik sahasına konulmuş ve Bahrî ve Berrî mühendishânelere ciddi bir işlerlik verilmiş olmakla beraber, "*kapak açar bir kalyonu Tersane'den kaldırıp Buyukdere'ye goturebilen bir kaptanın, usta kaptan olarak kabul edildiğini*" ifade etmesi çarpıcıdır. Ancak, bu konularda yapılan düzenlemelerde istenilen dereceler-

⁵⁰ Zinkeisen, GOR, VII, 321-322. 459; Cevdet, Tarih, VIII, 139-147; Tanpınar, 19. Asır Türk Edebiyatı, s. 56-58

⁵¹ Bkz. TOEM, VII/42, s. 346.

⁵² Karal, Selim III'ün, s. 135-136.

de başarılı olunamadığı gerçeği karşısında,⁵³ pek de abartmadığı ortadadır. Kırım ve Özü düşman elinde olduğundan, Rus tehdidi karşısında, özellikle Karadeniz Boğazı cihetinin tahkimine öncelik vermekte olan Ömer Faik Efendi, Donanmanın yalnızca İstanbul'da üslenmiş olmasını hatalı bulur, sahillerdeki limanların tanzimi ile buralarda deniz üsleri kurulmasını teklif eder. Çanakkale Boğazı'nın tahkimi ve Bozcaada'da bir deniz üssünün tesisini önerir ve bu istikametten gelecek tehlikeleri ve deniz güvenliği ve inzibatının böylece temin edileceği görüşündedir. Buralarda üslenen gemiler ile, İstanbul'dan yola çıkacak donanma yetiştirmeye kadar düşmana mukabele edilebileceğini ve barış zamanlarında da denizlerde güvenliğin sağlanmış olacağından, bunun ticaretin gelişmesine yardımcı olacağını belirtir. Boğazların tahkimi ve Boğaz dışında donanma üsleri oluşturulması önerilerindeki isabet, iki sene kadar sonra (1806) patlayacak olan Rus ve İngiliz savaşları esnasında, İngiliz filosunun Bozcaada'da üslenmesi ve Çanakkale'yi zorlayarak İstanbul önlerine gelmesi ile (20 Şubat 1807) ortaya çıkacaktır.⁵⁴ Karadeniz kalelerinin düzenlenmesi teşebbüslerinin ise, *Nizâm-ı cedîd*'i sona erdirecek olan ayaklanmanın başlamasına yol açmış olduğu, bu bağlamda ayrı bir önem taşır. Mültezim ve cizyedârların çeşitli suistimallerle reayayı ezdiğine değinerek, reyanın korunması ve durumlarının iyileştirilmesi için tedbirler alınmasını öngören Ömer Fâik'in, Bâbiâlî tarafından yazılan emirlerin, kısa, öz ve anlaşılır derecelerde sâde ve *"ıstulâhât-ı beyhûde ile tavîl-i kelâm"* olunmayarak, *"muhtasar ve muftîd"* yazılması gerektiğini, zirâ, bunları *"câhil nuvvâbın okumaktan"*, ahalinin ise anlamaktan aciz olduğunu ifade etmesi, ahalinin daha rahat anlamasını sağlamak için *"açık ve kaba Türkçe"* kullanılmasını ve olur olmaz maddeler için *"Fermân-ı âli"* yazılmamasını önermesi, ayrıca Behîc Efendi'nin de değindiği konular olarak dikkat çekicidir. Rus serhadinde yer alan kalelerin tahkimi, Memleketeyn idaresini yakından tarassut altına almak maksadı ile buralara, devleti temsil etmek üzere birer *"Divân kâtibi"* atanması, Ordunun lojistik ve İstanbul'un da iâşesine kolaylık getireceğini umduğu, Rumeli'nin uygun yerlerinde zahire ve mühimmat anbarlarının tesisi, müslümanların serveti ile işgören ve bunların ağır fâizler altında *"muflis ve medyûn olarak"* perişanlığına sebebiyet veren sarrafların, Canikli Ali Paşa'nın daha 1776'da ilk defa olmak üzere dikkatleri çekerek uyardığı⁵⁵ yıkıcı faaliyetlerinin önlenmesi gibi, kayıtlarını incelediğimiz sair zevatın pek değinmedikleri pekçok konu üzerinde duran Ömer Fâik, vakıf gelirlerinden istifade edilmesi meselesini ele alan nadir düşünürler arasındadır: Vakıf zenginlikleri korunmalı ve iyi işletilmeleri ve yağmalanmamalıdır. Devlet, vakıf gelirlerinden, özellikle *"deryâ-yı ummân olan evkâf-ı Haremeynu-ş-şerifeyn"* gelirlerinden, ihtiyaç halinde istifade edebilmelidir. Ömer Fâik, bu zenginliği, devletin sıkıntılarını giderebileceği ayrı bir fon (*"hazine"*) olarak düşünmekte ve şeyhülislâmın fetvası ile buralardan borç alınabileceğine işaret etmektedir. Genel vicdânı rahatsız eden ve III. Selim'in otoritesini önemli ölçüde zedeleyen

⁵³ Bkz. Beydilli, Mühendishâne, s. 67, 74-76, 78, 137.

⁵⁴ Bu konuda bir çalışma tarafımızdan hazırlanmaktadır.

⁵⁵ Canikli Ali Paşa, Tedâbirü'l-Gazavât, vr. 45b-46a. Yay Y. Özkaya, TAD, Ankara 1973, VII/12-13. s. 119-191

ve hal'ine giden yolda önemli bir etkisi olduğu belirtilen⁵⁶ Vehhâbiler'e karşı ciddi tedbirler alınmasını önermekte olması ise ayrıca dikkat çekicidir.

İslâhât düşüncelerindeki kapsam ve özgünlük itibarıyla diğerlerinden ayrılan ve *Nizâm-ı cedîd* düzenlemelerinin eksikliklerine ve sair yapılması gerekenlere farklı yaklaşımlarla değinmiş olarak, yalnız III. Selim devrinin önde gelen islâhâtçılarından değil, aynı zamanda ve bu anlamda Alemdâr Mustafa Paşa'nın da yakınlarından ve akıl hocalarından ("*Ruscuk yârânı*") olan Behîc Efendi'nin fikirleri üzerinde önemle durulması gerekir. Eseri olan *Sevânihü'l-levâyih*, bu konuda yazılmış olanların hepsine takaddüm eder.⁵⁷

Dinî eğitim ve İlmiye teşkilatı: Behîc Efendi, görüşlerinin serdine, bütün meselelerin temelini ve yapılacak işlere revâc veren kaynağın ilâhî kanun olan "*şerî'at-ı garrâ ve sunnet-i seniyye*" olduğunun tasrihi ile başlar. Bu anlamda *Nizâm-ı cedîd* reformlarını, Kuşmânî'nin ifadesi ile "*ihdâs-ı küffârdır ki istimâl edenler dahi anlar ile beraberdir*" (vr. 10b) diyerek, *küfr* addeden ve *frenkleşme* ile aynı gören, hattâ, "*bizlere göre kâfir olmak ve kefare memleketine gitmek Nizâm-ı cedîd olmaktan ehvendir*" (vr. 36a) ifadeleriyle tepkilerini tutarsız bir ifrat derecesine getiren Yeniçeri muhalefetine bu zannına bir cevap niteliği taşır. Bu bağlamda din işleri, dinî eğitim ve adalet mekanizması üzerinde önemle durur. Devrin diğer kaynakları arasında sıkca dile getirilmekte olan ve yukarıda Ömer Fâik'in de değindiğine işaret ettiğimiz bu konulardaki tesbitleri, nelerin düzeltilmesi icab ettiğine dair yapılmış doğrudan birer öneri mahiyetindedir. Behîc Efendi'ye göre, Anadolu'da ve özellikle hemen Edirnekapısı'ndan başlamak kaydıyla Rumeli'de, islâmî akaidin ve bilimlerin öğrenilmesi tamamen durmuş gibidir. Cami ve mescitlerde cemaat, medreselerde talebe yoktur. Mahkemeler adalet ile iş görmemekte ve ahalinin hakkı teslim edilmemektedir. Gerçek din adamı, müftî ve vâizlerin varlığından eser kalmamış, ortalığı "*ulemâ kıyâfetine cehele isti'âb etmiştir*". Kadılar ve nâibler ise "*usûl-i diniyyeden olan fikh-i şerîfi*" bilmemekte, bilenler ise rüşvet ile işgörmektedirler. Daha XVI. yüzyıl sonlarında, *Hinzu'-mulûk* müellifi tarafından da yapılmakta olan bu yöndeki şikâyetlerin hemen aynı ifadelerle dile getirilmekte olması,⁵⁸ eğitimden uzaklaşma ve rüşvet olgusunun, bir genelleme yapmamak şartıyla, ancak çok eskilere dayandığını ve ciddî bir mesele olarak algılandığını gösterir. Bununla beraber, Behîc Efendi'nin, kadı ve nâiblerin bu tutumlarının ayânın bunları ve mahkemeleri kendi çıkarlarına göre yönlendirmelerine yolaçmakta olduğunu ve dolayısıyla mahkemelerin adil ve güvenilir olmaktan çıktığını vurgulaması, devrinde yaygınlaşan bir uygulamanın ve genel bir bozulmanın tesbitinden başka birşey değildir. Dinî eğitim ve onun ayrılmaz aracı olan Arapça-

⁵⁶ Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-vukû'ât*, IV, İstanbul 1327, s. 48

⁵⁷ Eserin metni için bkz. A. O. Çınar, *Es-seyyid Mehmed Emin Behîç'in Sevânihü'l-levâyih'i ve Değerlendirmesi*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜTAE 1992.

⁵⁸ H. G. Majer, "Die Kritik an den Ulema in den osmanischen politischen Traktaten des 16.-18. Jahrhunderts", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*. Yay. O. Okyar - H.İnalçık, Ankara 1980, s. 147-155.

nın öğrenilmesi için, *sarf, nahv ve me'âni* ve *mantık* kitapları ve İslamiyyeti öğretecek birkaç çeşit Türkçe risâleler ve Arapca ve Farsca bazı manzum ve mensur *na'tlar* sür'atle tertib edilerek 3-4000 adet olmak üzere hemen basılmalıdır. Behîc Efendi'nin, dinî eğitimin yaygınlaştırılması için din kitaplarının da matbaada basılmasına dair olan bu teklifinin olumlu neticeler verdiği ve dinî konularda ilk defa olmak üzere matbaada kitap basıldığı bilinmektedir. Nitekim, *Birgivi* ve *Amentü* risâleleri 1803 Eylül'ünde basılmıştır.⁵⁹ Müslüman halkın cehaletten kurtarılması için din kitaplarının basılması, özellikle talebenin de istifade edeceği bir husus olarak görmekte olan Behîc Efendi, günlük maişetini güçlülükle temin etmekte olan talebenin en az 500 kuruş tutan kitap masraflarını karşılayamadığını, ancak bunların basılmaları halinde, gerekli kitapların 150-200 kuruş arasında bir masraf ile daha ucuz bir şekilde sağlanabileceğini kayd etmektedir. Bunun, kitap ihtiyacının ucuz olarak karşılanması yanında, matbaanın da iş yoğunluğu içinde çalışmasını temin edeceğine işaret etmekte olması ayrıca önemlidir. Mühendishâne Matbaası, risâlenin telifi sırasında Üsküdar/Harem'de yaptırılan yeni bir binaya taşınmış (Aralık 1802) ve evvelki senelerdeki faaliyetinde bir durgunluk görülmüş olduğundan, satışı garanti kitapların basımı işletmecilik yönünden ayrı bir önem taşımaktaydı. Behîc Efendi'nin bu önerisi ayrıca bu anlamda da isabetlidir.⁶⁰

Dinî konularla meşgul olmak üzere şeyhülislâm ve sair bazı âlim ve fâzil zevâtın imtihanları neticesinde belirlenecek birer şahsın vilayetlere *müfti* ve birer şeyhin de *vâ'iz* olarak atanması; medrese, cami ve mescitlerde yapılacak, ders, va'z ve nasihatlarla ve mekteplerde verilecek islâmî bilgilere ve memleket ahvaline dair *nizâmnâmeler* tertip edilmesi ve bunların basılarak, zikr edilen müfti ve vâizlere dağıtılması öngördükleri arasındadır. Bunların, cuma ve bayramlardan başka günlerde ayân ve eşrâf konaklarına gitmemelerini ve düğün-dernek ve ziyafet davetlerine de itibar etmeyerek, "*namûs-ı ilm ü fazilet*" ile davranmalarını ve bunlarla yüzgöz olmamalarını, dolayısıyla çekinmeden doğruyu söylemekten ve hakkı teslim etmekten kendilerini alıkoyacak bir hatır-gönül ilişkisi içine girmemelerini ister. Davetlerine icabet halinde de pek fazla oyalanmamalı ve ilmî ve dinî konular dışında bir sohbet girişmemelidirler. Behîc Efendi'nin bu tavsiyesi günümüze de ışık saçan bir boyut taşır ve ayân ve eşrâfın, kadı, nâib gibi ilmiye mensuplarını, daha geniş anlamı ile devleti temsil etmekte olan makam sahiplerini istismar ederek, kötü uygulamalarına alet etmelerini ve müşterek suistimalleri önlemeye matuf olduğu açıktır. Kadı ve nâibleri denetlemek üzere Anadolu ve Rumeli için önde gelen ulemadan ilgili kazaskerlerden ayrı olarak iki *nazır* seçilerek, vilayetlere tayin edilmeli ve bunlar söz konusu müftilerle birlikte teftişlerde bulunmalı, cami ve mescid imamları ve hademesini üç ayda bir denetlenmeli ve din işlerini özendirici ve devlet işlerini de kolaylaştırıcı bir istikamette vazife görmelerini temin etmek üzere bunlar için özel *nizâmnâmeler* hazırlanmalı ve basılarak kendilerine dağıtılmalıdır. Bu tedbirler, kötü uygulamaları önleyecek ve ahali arasındaki fesadın orta-

⁵⁹ Bkz. Beydilli, Mühendishâne, s. 136, 143, 255, 327; Katalog, s. 18, 20.

⁶⁰ Krş. Beydilli, Mühendishâne, s. 136-137.

dan kalmasını temin edecek ve bunların zaman içinde memleket meseleleri hakkında sağlam görüşleri olan ve meşveret meclislerinde kendilerinden istifade edilen bir zümre haline dönüştürebilecektir. Behîc Efendi'nin, bu gibi tedbirlerin genel olarak *itâ'at-i devlet*'in sağlanmasına yardımcı olacağını savunan Ömer Faik ile aynı görüşü paylaşmaktadır.

Gerek kadı ve naiblerin rüşvet ile adalet dağıtmalarından ve gerekse vüzera ve ricale duhûl ederek kendi çıkarları peşinde koşan ve nüfûz ticareti yaparak zenginleşmeye çalışanların, "*akçe kapacak*", "*takye kapacak kendimizi yapacak vakittir*" (vr. 8a, 14a-14b), dolayısıyla günümüzün ifadesiyle, *köşeyi dönme zamanıdır*, diyenlerin bolluğundan ve yol açtıkları kötülüklerin onarılmaz boyutlarından örnekler veren Behîc Efendi, sivil ve askerî kadroların işe yaramaz adamlarla doldurulmakta olmasını devlet düzenini çökertten sebepler arasında görür ve bunların önlenmesini ister. Behîc Efendi'nin, mansıpların ehline verilmesini, herkesin kendi vazifesini en iyi şekilde ifaya çalışmasını, konusunda uzmanlaşmasını ve sahası dışındaki işlere koşulmamasını; işe göre adam tayin edilmesi ve rütbe verilmesi halinde, "*herkesin kendi ma'rifet ve tarîkine heves edeceği*" gibi hususlara değinen ve bu yönde düzenlemeler yapılmasını isteyen Canikli Ali Paşa gibi⁶¹ aynı sorunları uzun seneler farkı ile dile getirmekte olması, bu tür meselelerin müzmin bir hal almış olduğunu ve devlet düzenini uzun seneler tahrib ettiğini gösterir.

Merkezî idarede yeni teşkilatlanma: Behîc Efendi, devlet işlerinin tek elden ve merkezden yürütülemeyeceği kanaatindedir. Özellikle kethüdabeylik, şikk-ı evvel ve irâd-ı cedîd defterdarlıkları, reisülküttaplık ve hubûbât nazırlığı gibi nezâretlere riyaset edenlerin, geceleri konaklarına kadar taşan bir iş yoğunluğu ve çeşitliliği ve ziyaretçiler dahil olmak üzere kalabalık bir insan trafiği içinde bulduklarına ve bunaldıklarına, dolayısıyla sıhhatle iş göremediklerine -II. Mahmud devrinde aynı konuya parmak basan İzzet Molla'nın aşağıda değineceğimiz *Lâyihâ*'sında da (telif tarihi: H. 1242) dile getirdiği gibi- dikkati çeken Behîc Efendi, çözüm olarak, bütün bu nezâretlerde yapılacak işlerin nihâî olarak karara bağlanacağı ve alınması gerekli tedbirlerin onaylanacağı, 10 seçkin ve akîl ricâlden oluşan ve "*kalb-i devlet*" olarak nitelediği bir heyetin vucûda getirilmesini önerir. Bu düşüncesiyle Behîc Efendi'nin, Avusturya, Prusya ve Rusya'da görüldüğü gibi, çeşitli iş bölümleri içinde müstakilen vazife gören birkaç başvekil ve bir *iç kabine* veya *gizli kabine* örneklerinden esinlenmiş izlenimi veren bir düşünce ile; son zamanlarda haklarında çeşitli şikâyetler sürdürülmekte olan mevcut "*atabekân-ı saltanat*" uygulamasını doğrudan tenkid eden bir izlenim vermekte ve sorumluluk taşımak kaydıyla nezâretler üstü son bir karar mercii olarak vazife görecek olan böyle bir heyetin, resmî bir görev, sorumluluk ve kimlik üstlenmeden hükümet işlerine müdahale eden "*atabekân-ı saltanat*"ın yerine geçmesini önermekte olduğu anlaşılmaktadır. Birbirlerine tahakküm etmemeleri için eşit yetki ve rütbe ile donatılacak olan bu zevatın oluşturacağı "*hey'et-i şûrâ*", ele alacağı konuları, "*hakk u bâtil zıddıyla zâhir olur*" ilkesi doğrultusunda, serbestce ve açık fikirlilik içinde tartışacak ve

⁶¹ Tedâbîrü'l-Gazavât, vr. 35a, 39a, 44b.

nezaretlerde alınacak kararların isabet derecelerini sorgulayarak ve bunlara dair kararlarını ittifak ile almış olarak onayladıktan sonra, tatbik edilmek üzere sadrıazama takdim edeceklerdir. (vr. 17a-19b). Devlet düzeninin bozulmasına sebebiyet verebilecek gelişmeleri önlemeyi, işlerin düzgün ve istenilen istikamette yürütülmesine nezaret etmeyi, bu heyetin ana vazifesi olarak görülmekte olması ve "*hey'et-i şûrâ*" olarak nitelenmesi, hükümetin üstünde bir onay ve denetim meclisinin önerilmekte olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Lâyihasında benzer bir öneriyi dile getirmiş olan İzzet Mollâ'nın da işaret ettiği bu husus, II. Mahmud devrinde kurulan "*Meclis-i hass*" ve diğer çeşitli meclislerin⁶² habercisi gibidir.

Taşra idaresinin yeniden düzenlenmesi: Vilayetlere atanan vüzeranın da dinî ve idarî bilimlere ("*ulûm-ı şer'iyye ve funûn-ı siyâsiyye*") vâkıf olmalarını zarurî görmekte olan Behîc Efendî, bunların keyfî idareye sapmalarını, delil, tüfenkci, sekbân ve içağası namıyla başlarına topladıkları kapuhalkının ahaliyi ezdiklerini ve çeşitli isimler ve ihtiyac bahaneleri ile paralar sızdırdıklarını dile getirdikten sonra, bu durumun düzeltilmesi için Anadolu ve Rumeli'ye, merkezleri Kütahya ve Manastır olmak üzere iki *genel vali* atanmasını önerir. Bu valiler için, dinen ve siyaseten uymaları icab edecek ilkeleri hâvî ("*şeri'at-ı garrânın terveci husûsunu hâvî ve umûr-ı siyâsiyye kânûnunu muhtevî*") bir *talimâtname* hazırlanarak, uygulanmak üzere kendilerine teslim edilmelidir. Bu valilerin maiyetine kethûda ve divân kâtiblerinden oluşacak dar bir kadro tahsis edilmeli ve halkın sırtından geçinecek kalabalık bir kapuhalkı teşkilinden kaçınılmalıdır. Geniş kadrolar ve kapuhalkı uygulaması, bir başka deyiş ile "*teksîr-i ihtîşâm*" genelde idarecilerin borçlanmasını, borç zülmü, zülm ise fesadı davet etmekte olduğundan, diğerlerin içinde buldukları bu kötü duruma düşmekten sakınılmalıydı. Genel valilerin emrine Üsküdar ve Levend çiftliklerinde eğitilmiş 500'er kişilik birer kuvvet verilmeli, ayrıca Tophane'den top ve topçular tahsis edilmelidir. Bu askerler buldukları yerlerde de eğitimlerine devam edeceğinden, bu ayrıca ahalinin talimli askere alışmasına ve talim nedir bilmeyenlerin "*gozlerini doldurmaya*" vesile olacaktır. Behîc Efendî, genel valilerin, doğrudan sözü edilen bu on kişilik heyete bağlı olarak iş görmelerini önermektedir. (vr. 20a-25a).

Hacegân ve kâtiplerin eğitilmesi: Behic Efendî'nin, devlet işlerini zabt ve tahrir etmekte olan bu zümre hakkında söyledikleri genel zafiyetin bir başka önemli vechesini aksettirir. Temel ilkesi, devlet kalemlerinde çalıştırılacak elemanların eğitilmiş olması gerektiğidir. Eski devirlerde kalemlerde, liyakatli, okuduğunu anlayan ve yazdığı anlaşılabilir 200 kadar kâtibin işgördüğünü, ancak yenilerin hiçbir işe yaramadıklarını, böyle olmakla beraber hallerinden de devamlı şikâyet ettiklerini ve eksiklerini giderip, kendilerini yetiştirmediklerini, "*tertîb-i imlâyâ kudretleri olmadıklarına*", timar ve zeamet ile ilgili kayıtları okuyup, "*der-kenâr*" çıkartmaktan aciz ve üstelik babasının iltiması ile kaleme alınıp da, babasının vefatına kadar kaleme uğramayan "*i'lâmcı-zâde*"lerden olduklarına bakmayarak, gözlerinin daima yukarılarda olduklarını; bu gibilerin kayıtlardan sıhhatli me'âl çıkartmadıkların-

⁶² Bkz. Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara 1988, s. 373

dan kalemlerde işlerin daha da karışarak uzayıp gittiğini ve halkın başvurularına kısa zamanda cevap verilemediğini ve gereksiz zaman ve para kayıplarına sebebiyet verdiklerini dile getirir. Kâtiplerin, böyle bir vazifenin öngördüğü evsafın yoksun olmaları sebebiyle 15-20 sene içinde kalemlerin tamamen çökme tehlikesi ile karşı karşıya kalacağı ve evâmir ve tahrîrâtın me'âlini anlar adam kalmayacağını ikâzen belirtir ve sayıları 500'e varan haccân kitlesi içinde işgören 40 kişinin ancak çıkabileceğini çarpıcı bir şekilde ifade eder. Öngördüğü çözüm: Kalemlere ciddî bir imtihandan geçirilmeksizin ve iltimasen hiçkimsenin alınmaması, dört grup halinde tasnif edilecek olan kâtiplerin zaman zaman tekrar imtihandan geçirilerek teftiş ve gereğinde tensik edilmesi, mevcut katiplerin eğitimini sağlamak üzere Bâb-ı âlî civarında Arapça ve Farsça bilen iki başhoca ve sair 15 hocadan oluşan bir okul açılması, bunların "*ilm-i inşâ'ya*", "*te'lif-i kelâma*" ve "*tebyize*" liyakat kesbetmeleri dışında kalemlerdeki iş türüne ("*fenn-i kalem*") göre de yetiştirilmeleri. (vr. 25b-33b). Arapça-Farsça dışında, edebiyat, Avrupa ve Osmanlı tarihi ("*Tevârih-i Türkiyye*"), coğrafya, siyaset bilimi öğrenilmesi ön gördüğü dersler arasındadır. Bu konularla ilgili kitaplar te'lif ve tercüme edilerek hazırlanmalı ve matbaada basılarak istifadeye sunulmalıdır. Devlet kalemlerinde istihdam edilmek üzere istidâdli gençlerin yetiştirilmesi için de Bâb-ı âlî ve Bâb-ı defterî civarında bir medresede, meselâ Âsım ve Münib efendiler gibi ilmen önden gelen şahsiyetlerin ders verecekleri ayrı bir okulun açılmasını düşünür. Burada, camilerde olan sair müderrisler gibi işi "*mugalataya boğmayarak*" ve talebenin anlayacağı tarzda dersler verilmelidir. Arapça, Farsça, Türkçe tahrir, tercüme tekniği, coğrafya, tarih, hesap ve hendese öngördüğü dersler arasındadır. (vr. 35b-38a).

Devlet dairelerine kabul edileceklerin soyu-sopu belli, iyi ailelere mensup olmaları gerektiği hususu, Behîç Efendi'nin üzerinde önemle durduğu bir başka konudur ve bu münasebetle önemli bir soruna parmak basar: Hâlûvakti yerinde, soylu ve iyi aileler, özenle eğittikleri, zekâ ve kavrayış kabiliyetleri yüksek çocuklarının ("*kibâr-zâdeler*") devlet kapısında çalışmalarına taraftar değillerdir. Behîç Efendi'ye göre, bunun sebebi *siyasete atılmanın getirdiği tehlikelerde ve müsaderede uygulamasında yatmaktadır*. Herhangi bir sebepten ötürü azil, sürgün ve *siyaseten katil* yanında mal ve mülke de el konulması, bu tür aileleri genelde siyasetten uzak tutmaktadır ve dolayısıyla, -"*Devleti çarh-ı denî verdi kamu mübtezele - Şimdi ebvâb-ı sa'âdetde gezen hep hazele*" mısra'ları ile vaktiyle III. Mustafa'nın da dile getirdiği üzere- meydan "*esâfile*" kalmaktadır. Bu sebepten ötürü, bu tür ailelerin çocuklarını ilmiye sınıfına dahil etmeği tercih ettiklerine değinen Behîç Efendi, bu durumun sakıncaları üzerinde durur. (vr. 34b-36a). II. Mahmud'un, "*ehl-i ırzın kendü kazganlarını kapılarının önüne çıkartmadıkları surece işlerin düzelmeyeceğini*" vurgulaması hatırlanacak olursa, bu konunun arzettiği önem, daha uzun süreler gündemde kalmış olmalıdır ve günümüze kadar gelen güncel bir boyut taşır. Siyaseten katil, sürgün ve müsaderede konularının ise *Tanzimât Fermânı*'nın ana ilkeleri arasında yer aldığı bu bağlamda hatırlamak ilgi çekicidir. Fermân'ın ana ilkelerinin, bir evvelki devrin sakıncalarını gördüğü tecrübelerinin bir neticesi olduğu anlaşılıyor. Bununla beraber, III. Selim devrinde, Behîç Efendi'nin bu görüşüne olumlu cevap verecek bir gelişmenin de yaşandığı ve müderris Kadı

Abdurrahman Paşa, müderristen Kaptan-ı derya Râmiz Paşa ve Tahsin Efendi, Kapan Nâzırı müderris Abdüllâtif Efendi vs. gibi, ilmiye kökenli pekçok zevatın siyasete soyundukları ve islâhât düzenlemelerini üstlenmek üzere önemli vazifelere getirildikleri gözlenmektedir. Ancak, *Nizâm-ı cedîd*'in fiyasko ile sona ermesi üzerine, bunların da hayatlarını kaybettikleri ve müsadereye uğradıkları, hattâ ilmiye mensûbu olmalarının dahi hayatta kalmalarını sağlayamadığı ve kâğıt üzerinde "*tarikı tebdil*" edilen Kapan Nâzırı'nın başına geldiği gibi⁶³ idamdan kurtulamadıkları bilinmektedir.

Yabancı Dil eğitimi: Lisan öğretilmesindeki zaruret, ilk defa olmak üzere açıkca Behîc Efendi tarafından dile getirilir. Yalnızca devletlerarası ilişkilerini yürütmek ve Avrupa ahvâlini takib edebilmek için değil, yenilenme faaliyetleri için gerekli çeşitli eserlerin de kullanılabilmesi ve tercümelerinin sağlanabilmesi için lisan öğrenilmesini vazgeçilmez bir şart olarak görür ve her lisan müslüman tercümanlar yetiştirilmesindeki zaruretin altını çizer. Çözüm olarak, Şark dillerinin öğrenilmesinde ve "*Dil Öğlanları*"nın yetiştirilmesinde Avrupa devletlerinin yüzyıllar öncesinde başvurdukları bir çareyi önerir ve Üsküdar/Harem'deki yeni matbaa binası gibi büyük ve müstakil bir bina yapılarak, burada bir dil okulunun açılmasını gündeme getirir (vr. 37b-38a). Bu konudaki zafiyet II. Mahmud devrinde de devam etmiş, nihayet 1821'de Bâb-ı âlî'de "*Tercüme Odası*"nın açılması ile lisan eğitimi için ilk acil adımlar atılmış olmakla beraber⁶⁴ Behîc Efendi'nin önerdiği gibi müstakil bir okulun açılması söz konusu olmamıştır.

Adalet mekanizmasının islâhı ve Hukuk dilinin sadeleştirilmesi: Bu konular üzerinde Behîc Efendi ısrarla durur. Olur-olmaz şeyler için fermân çıkartılması ve fermâna muhtaç kılınmasını tenkid eder. Fermân iktiza eden hususlarda da, dil sorununa tekrar değinir ve fermânların "*makâm-ı imtihân*" olmadıklarını "*mahall-i emr u nehy*" olduklarını (vr. 7a); dolayısıyla, dil bilgisinin sorgulandığı bir imtihan kağıdı değil, neyin yapıp yapılmaması gerektiğini açıkca bildiren belgeler olduğuna ve bu sebepten ötürü ifadenin sadeliğine ve anlaşılır olması hususlarına özellikle dikkat çeker. Ömer Fâik'in de işaret ettiği gibi, genelde kadı ve nâiblerin fermânların me'âllerini anlayamadıklarını belirtir (vr. 28a-29b). İfade ağırlığından dolayı, II. Mahmud'un imamı Zeynelâbidin Efendi'nin, cepheden gelen bir meserret mektubunu (Eylül 1828), padişah huzurunda okumaktan aciz kalıp, gerisini bizzat II. Mahmud'un yüksek sesle okuyarak tamamlaması hadisesini hatırlayacak olursak,⁶⁵ bu konuda söylenenlerin pek abartılı olmadığını ayrıca teyid etmek mümkündür. Hukuk davalarının fermâna ihtiyac göstermeyecek bir şekilde vilayet mutasarrıflarının *buyruldukları* ile halledilmesini önerir (vr. 38a-39b). Cüz'i

⁶³ Bkz. Cevdet. Tarih, VIII, 179.

⁶⁴ Bkz. C. V. Findley. Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte 1789-1922. Princeton-New Jersey 1980, s. 133, Beydilli, Mühendishâne, s. 312-321; Bilim, "Tercüme Odası". OTAM, I, Ankara 1990, s. 29-43.

⁶⁵ Bkz. M. Yıldız, Abdullah Mollâ ve Târih-i Livâ'sı. Tahlil ve Tenkidli Metin. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. İÜSBE 1995, metin kısmı, vr 6b, krş. Beydilli, Mühendishâne, s. 327.

meseleler için fermân isdârına gerek olmadığı fikrinden, "*Pâdişâh'ın fermânı helvacı kâğıdı mıdır ki, bu kadar müptezel ediyorsunuz*" diyerek, olur olmaz her iş için fermân isdarına karşı çıkan Alemdâr Mustafa Paşa'nın da etkilenmiş olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁶

Behîc Efendi, verilmekte olan cezaları caydırıcı bulmamaktadır. Şeri'ate uygun olarak verilen cezaların, Türkçe bir *ceza kanunu kitabı* halinde, devlet memurları, askerler, tüccar ve ahali için ayrı bendler halinde tanzim ve tedvin edilerek hazırlanmasını ve basılarak dağıtılmasını ister. Kanunların ifade ve ibarelerinin herkesin anlayabileceği bir açıklığa kavuşturulmasını, bir başka deyişle *hukuk dilinin sadeleştirilmesini* önerir. Avrupa'dan etkilenmiş olarak, Bayezid veya Cağaloğlu civarlarında, kışla gibi büyük, gösterişli ve müstakil bir *Adliye Sarayı* ("*hakimler mahalli*") yapılması, kadılar tarafından görülmekte olan davaların, zabıt ve ilk işlemlerinin tamamlanmasından sonra muhakemelerin bu binada görülmesini ve verilecek cezaların suç mahallinde icrası ve sair ayrıntılarıyla ilgili olarak düşündüklerini belirtir (vr. 45b-49b). Mahkemelerin belirli yerlerde toplanması gerektiği hususunun İzzet Mollâ tarafından da ele alınmış olduğuna aşağıda ayrıca değinilecektir.

İstanbul'un idaresi: Behîc Efendi, "*Dâr-ı adâlet-medâr-ı saltanat-ı seniyye*" olarak nitelediği İstanbul'da, asayişinin sağlanması ve beledi hizmetlerin görülmesi üzerinde özgün fikirler serdedir: Özellikle şehrin devamlı ve seyyar nüfusunun sıhhatli bir şekilde bilinmesi gereği üzerinde durur ve işyerlerinin bir dökümünün çıkartılmasını önerir. Şehirde bulunan ve çeşitli olayların ve huzursuzlukların kaynağı olarak görülen işsiz ve güçsüz "*serseriyan*"dan şehrin ayıklanmasını ister. Asayişin sağlanması için gerekli görülen bu tür öneriler, genel bir uygulamanın konusu olarak sıkca karşımıza çıkmaktadır. Behîc Efendi'nin görüş olarak özgünlüğü, bu tür uygulamaların Avrupa devletlerinde büyük bir ciddiyet ile tatbik edildiği ve şehre giriş çıkışların sıkı bir şekilde kontrol edilerek, herkese bir "*pasaport*" tabir ettikleri "*murûr tezkiresi*" verildiğini belirtmesinden ve Avrupa şehirlerinde gözlenen belediye teşkilatından esinlenmiş olmasından kaynaklanır ve bu hususun *sefaretnâmelerde* de kayd edilmiş olduğuna ayrıca dikkati çeker. Şehrin inzibatını temin etmek üzere, "*ulemânın pâyelileri*" gibi yüksek rütbeli, müstakil ve bağımsız olarak çalışacak bir "*Şehir Nâzırı*" tayin edilmesini ister. Bu önerisi, Avrupa şehirlerinde görülen *Belediye Başkanı*'ndan başka birşey değildir. Şehrin idaresi ile ilgili işleri yürütmek üzere vazifelendirilecekler, *Şehir Nâzırı*'nın emrinde olacaktır. Bu nezarete müstakil kalemler, kadrolar ve bir bina tahsis edilecektir. Taşralı esnaf ve tacirler, işçi ve işsizler bu nezaret tarafından bir deftere kayd edilecek ve bunların ellerine *Şehir Nâzırı*'nın mührü ile tanzim edilmiş olarak, isim, fizikî tasvir, işi ve kefilini gösteren kimlik tezkiresi verilecektir (vr. 51a-51b). Mevcudun zabtı bu şekilde sağlandıktan sonra, memleketine gidip gelmek isteyenlerin mürûr tezkirelerinin şehir nezareti tarafından tanzim edilmesi ve dönenlerin eski işlerinde çalışmalarına izin verilmeyerek, tekrar memleketlerine iadelerinin

⁶⁶ Cevdet, Tarih, VIII, 4.

temin edilmesi istenmektedir ki, bu uygulama ile şehir nüfusunun aşağı çekilmesinin amaçlandığı anlaşılıyor. İstanbul ve çevresindeki köylerdeki nüfusun tesbiti ve mülk sahibi, kiracı, esnaf, kibar, dul vs. olarak zabtı mahalle imamları tarafından yapılacaktır. Bu anlamda ilk defa olarak ancak II. Mahmud devrinde ihdas edilen mahalle muhtarlığına işaret edilmekte olduğu açıktır.⁶⁷ Mahalleden bir başka yere taşınma şehir nezaretinin izni ile olacak ve yeni taşınılacak olan yerin adresi zabt edilecektir. Böylece -bugün de Avrupa'da olduğu gibi- kimin nerede ikamet etmekte olduğu kesin olarak bilinecektir. Mahallelerde olup-bitenler, ölüm ve doğumlar hakkında mahalle imamları şahsen veya mahalle bekçileri vasıtasıyla şehir nezaretine bilgi vereceklerdir. Aynı şekilde reaya mahalleleri de patrikler ve mahalle imamları vasıtasıyla bu anlamda bir denetime tabi tutulacaktır. Şehirdeki hanların da sıkı bir tarassut altına alınması Behîç Efendi'nin önerileri arasındadır. Hancıların, oda sayıları dahil olmak üzere, müşterileri hakkında kayıt tutmaları, tezkiresiz kimseyi kabul etmemeleri ve bu gibileri ihbar etmelerini ister. Şehir inzibatını teminen haber almaya yönelik bir *gizli polis* ("*casûs*") teşkilatı yine düşünüldükleri arasındadır. (vr. 53a-54b). III. Selim devrinde, özellikle yapılan reformlara karşı muhalefet beyan eden ve "*neşr-i erâcife mübtela*" olanları belirlemek amacı ile, şehirde olup bitenlerin gizlice takib edildiği, ileri geri sözlerin sarfedildiği kahvehâne ve berber dükkanlarından gayri, hattâ, kadın hamamlarında bile kadın "*casûs*lar" kullanılarak, "*devlet sohbeti*" yapanların yakalanarak cezalandırıldıkları bilinmekte olduğundan,⁶⁸ bu ifadeleriyle Behîç Efendi'nin, ancak II. Mahmud devrinde ve Hüsrev Paşa'nın eliyle bir gizli polis teşkilatı kurulmasıyla gerçekleşebilmiş olan⁶⁹ resmî bir kurumun teşkilini önerdiği anlaşılmaktadır.

Ekonomik kalkınma: Beykoz'da açılan ilk kâğıt imalathânesinin fikir babası ve işleticisi de olan Behîç Efendi'nin⁷⁰ ekonomik hayatın düzenlenmesi ve imalat sektörünün desteklenmesi konularındaki görüşleri, çeşitli boyutlar içerir. Ekonomik hayatta, başkalarına muhtac olmayacak bir hale gelmenin devletin ve memleketin kuvvetlenmesinin tek yolu olduğunu vurgulaması, XVIII. yüzyıl Aydınlanma Devri'nde Avrupa hükümdarlarının genelde benimsemiş ve takbik etmekte oldukları ekonomik görüşlerine iştirak ettiğini gösterir. İmalatın artırılması ve ticaretin geliştirilmesi devlet ve milleti zenginliğe götüren tek yoldur. Ekonomik kalkınma, zanaatkâr ve san'atkârların korunması ve teşviki, imalat sektörünün düzenlenmesi ile ilgili fikirlerinden ötürü, Behîç Efendi'yi modern anlamdaki millî ekonomi düşüncülerinin öncüsü olarak kabul etmek zorundayız.

⁶⁷ Bkz. M. Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine bir İnceleme", Belleten, XXXIV/135, 1970, s. 409-420.

⁶⁸ Bkz. Beyhan, Câbi Tarihi, vr. 302

⁶⁹ E. Münch, Mahmud II. Padischah der Osmanen: sein Leben, seine Regierung und seine Reformen, nebst Blicken auf die nächste Gegenwart und die Zukunft des türkischen Reichs, Stuttgart 1839, s. 32; G. Rosen, Geschichte der Türkei. Von dem Siege der Reform im Jahre 1826 bis zum Pariser Tractat vom Jahre 1856, I, Leipzig 1866, s. 237.

⁷⁰ Cevdet, Tarih, VIII, 107.

Behîc Efendi, Avrupa devletlerinin ekonomik kalkınmaya ve ticarete öncelik verdiklerine işaret eder ve özellikle Rusya'da görülen gelişmelere dikkati çeker. Büyük Petro'nun yürüttüğü reformlar ve bu reformlar neticesinde Rusya'nın nasıl kuvvetlendiğine değindiğinde, Rus ve Müslümanlar arasında entellektüel bir kıyaslamaya gider. Bu mukayase reform düşüncelerini takib ettiğimiz müellifler içinde emsalsizdir: Müslümanlar'ın "*medenisi şöyle dursun ednâ bedevîsi*"nin bile Avrupalılar'dan çok daha yetenekli olduğunu ileri sürer ve "*başlarına tokmak ile darb olursa pek kolay mâddeyi on yılda öğrenmeğe istidâddan berî hayvan-ı bî-iz'ân olan, hattâ cem 'î-i milel-i efrenciyyenin erzeli olan Moskov tâ'ifesi...*" (65a-65b) yargısı bu konuda söyleyeceklerinin özüdür ve bu, yenilenme ve yeniden yapılanma işini bu evsafıta olan *Ruslar başardıktan sonra bizler nasıl başaramayız*, anlamında Müslümanlar'a yöneltilmiş bir mesajdır. Behîc Efendi'nin bu sözleri ile, Avrupa'daki teknik ve sanayi alanındaki gelişmeler karşısında yılgnlığa kapılan okurlarına, yalnız kuru bir cesaret vermeği amaçladığını sanmak hatalı bir değerlendirmedir. O, buna samimiyetle inanmakta ve akılcı tedbirlerle kısa zamanda Avrupa'ya yetişebileceğine olan inancını dile getirmekteydi. Memleketin insan yapısı, zengin kaynakları ve geniş toprakları kendisini böyle bir inanca sevk etmektedir. Son senelerde başarılı olmuş olan yenilikleri ise bu yargısının oluşmasında başlıca etken olarak görür. Üsküdar Matbaası'nda basılan *Atlas-ı kebir*'in resimlerini hazırlayan müslüman sanatkarların, bu işi kısa zamanda öğrenerek başlarında bulunan Frenk ressam Likar'dan daha dikkatli ve ustaca çizimler hazırladıklarını ifade ederken (vr. 72a-72b)⁷¹ veya Müslüman ustaların Avrupa-kâfî mineli eşyaları aynı maharetle imal ve çok daha ucuza mâl etmekte olduklarını belirtilirken (vr. 64a), bu kanaatine kuvvet veren delillerden yalnızca birkaçını vurgulamış olur.

Ekonomik tedbirler cümlesinden olmak üzere önce, ileride *Tanzimât Fermânı*'nın da ana konularından birini teşkil edecek olan vergi konusunu ele alır ve öncelikle vergilerin zabtı ve kayıp vermeden toplanması hususuna eğilir ve bu amaçla, üç seneden önce azledilmemek kaydı ile her vilayete birer *Defterdar* tayin edilmesini önerir ve defterlerin muntazam tutulmasının gereği üzerinde durur. Defterdarların kayd-ı hayat şartıyla atanmalarını öneren Canikli Ali Paşa'nın yanında,⁷² bunlara uzun sayılabilecek belirli bir süre için hizmet imkânı verilmesi muhakkak ki daha gerçekçi bir görüştür. Halkın gereksiz vergi yükü altında ezilmesine ve ayânlar tarafından istismar edilmelerine engel olunmasının ister (vr. 40a-45a). Hint kumaşları ve Avrupa'dan gelen çeşitli mallara itibar edilmesinden kaçınılmasını, dolayısıyla "*yerli malı*" kullanılması, gözlemlendiği üzere, genelde hep önerilen bir konu olmuştur ve Behîc Efendi de aynı fikirdedir. Ancak, bu işin zorla değil de, aşağıda bu doğrultudaki fikirlerine değineceğimiz İzzet Mollâ gibi özendiren yapılmaması taraftarıdır. Böyle bir alışkanlığın halka da aşılabilmesi için, başta hükümdar olmak üzere, en üst kesimden başlayarak, yerli malı kullanımının

⁷¹ Krş. Beydilli. Mühendishâne, s. 325-326.

⁷² Tedâbirü'l-Gazavât, vr. 33a-33b.

yaygınlaştırılmasını ve teşvik edilmesini ister (vr. 59a- 59b). III. Selim'in de aynı görüşü paylaştığını bildiğimizden, bu konuda fazla bir problem görülmezse de, tatbikinin kâğıd üzerinde kaldığını ve Avrupa mallarına olan düşkünlüğü gemlemenin o kadar kolay bir iş olmadığını, Paris'te sefaret amacıyla bulunan (1802-06) Halet Efendi'ye yapılan ve kendisini bunaltan sonu gelmez siparişlerden anlamaktayız.⁷³

Yerli imalat sanayinin kurulması, önerileri arasında ağırlıklı bir yer tutar: Yünlü kumaş, kadife, atlas, kâğıd, saat, cam, ayna, mineli eşya ve sair züccaciye, madenî eşya ve çeşitli aletler, hülâsa, Avrupa ve Hindistan'dan gelen bütün malların üretimi için ayrı ayrı birer imalathâne ("*kârhâne*") kurulmasını ister ve hattâ bütün bunların 150 sene önceleri yapılmış olması icabettiğini esfle vurgular (vr. 66b). Bu tür imalathânelerde teknik bilgi için Avusturya, Macar ve Lehistanlı ustaların kullanılmasını tercih eder. Yünlü kumaş sanayi için Anadolu'da Bursa, Amasya, Ankara, Köprü; Rumeli'de Edirne, Filibe, Manastır ve Tuna sahilleri bölgelerini uygun görür. Saat, cam, ayna, züccaciye, gümüş ve tombak gibi ince maden işlerini, taşralarda başarılacak işlerden addetmediği için, bu tür imalathânelerin İstanbul'da kurulmalarını önerir ve bu tür işletmelerden on seneye kadar hasıl olacak kârların, teşviken buralarda çalışan ustalara bırakılmasını ister. (vr. 70b).

Bugün için basit görünen ve ayrıntı olarak kabul edilebilecek olan fikirler, Behîc Efendi devri için özgün birer tekliftir: Üretilcek malların imalat fiyatına belirli bir kâr ilavesiyle oluşacak olan satış fiyatlarının mallar üzerinde mirî damga vurularak gösterilmesi ve tesbit edilen bu fiyatlar dışında satılmaması, dükkanlarda malların üzerine fiyatlarını gösteren etiketler konulması ve malların üzerlerine firma ve kalite işareti olarak kezâ damga basılması (vr. 69b-71b), bu anlamdadır. Tesbit edilen fiyatlar dahilinde piyasanın sabit tutulması ve denetlenmesinin, devletin en üst makamları tarafından ilgilenilen önemli bir mesele olmakla beraber, bu tür uygulamalara ancak, II. Mahmud devrinde teşebbüs edilmiş ve meselâ, sabun kalıplarının kalite ve imalat yerini gösterir biçimde damgalanmasına ilk defa 1827'de başlanmıştır.⁷⁴

İşçi ücretlerinin liyakat ve çalışma yoğunluğuna göre belirlenmeli, işletmelerde çalışan işçi ve ustalara tatminkâr ödemelerde bulunulmalı ve müstaidlerinin taltif ve diğerlerinin de teşvik edilmeleri ve başarılı olanların ücretlerine zam yapılmalıdır. Yeni bir şey icad edenler desteklenmeleri, bu gibilerin mirî damganın yanında kendi buluşlarını belirten damgalar kullanmalarına izin ve icadın kendisine ait olduğuna dair ellerine *ihтира berâti* verilmeli ve bu iş için bir kalem (*patent bürosu*) oluşturulmalı (vr. 69a); aynı işi, hattâ daha mükemmelce yapmakta olan yerli ustalar ile Avrupa'dan celb edilmiş ustalar arasındaki ücret uçurumu kapatılmalıdır (vr. 71b-72a).⁷⁵ *Patent* ile ilgili uygulamaların II. Mahmud devrinde başladığı, meselâ, "*vebâ illetinin zuhûrunda def' ü teskin zmnında fenn-i tebâbete*

⁷³ Bkz. Karal, Halet Efendi'nin Paris Büyükelçiliği (1802-1806), İstanbul 1940, s. 25-30.

⁷⁴ Bkz. Lütfi, Tarih, I, İstanbul 1290, s. 243.

⁷⁵ Ayrıca bkz. Beydilli, Mühendishâne, s.85-92.

tatbikan bir nev' yakı tertib" olduğunda, bu buluşun "*etibbâ-yı ecnebiyye ve sâ'ire*" tarafından taklîdi muhtemel görüldüğünden, yakıya uygun bir damga vurulması ve yakı ihtirâ'ının *Takvim-i vekayi*'de yayımlanmasına karar verilmesi için başvuruda bulunulduğu görülmektedir.⁷⁶

Vükelâya, ulemanın önde gelenlerine ve hacedân mensuplarına mahsus olan "*esvâb-ı resmîyye ve divâniyye*"lerinin imali için mirî bir *dikimhâne* açılmasını; kezâ, devlet bürokrasisinin kullandığı at ve koşum takımları ve araba levazımının temini için ayrı ayrı imâlathâneler kurulmasını, maliyet hesabı açısından daha ekonomik görür ve bu tür mirî imalathânelerin işletmeciliğine, başarılı oldukları müddetce kayd-ı hayat şartıyla müslümanların getirilmesini önerir. Bu işletmelerin başlarında bulunanların başarısız olmaları halinde yalnızca vazifeden alınmalarıyla iktifa edilmesini ve başkaca bir cezaya çarptırılmamasını istemesi (vr. 62a) dikkat çekicidir. Bu son noktada, sürgün, müsadere ve idam cezaları gibi, yine *Tanzimât Fermânı* ile ortadan kaldırılması söz konusu edilecek olan, devlet kapısında hizmet almanın caydırıcı uygulamalarından vazgeçilmesi gerektiği anlamının saklı olduğu açıktır.

İthalat ile uğraşan ve az bir sermaye ile celb ettikleri eşyayı sekiz katı fiyat ile satarak fahiş kazanç sağlayan ve devletin güçlenmesini arzu etmeyen, "*bin senelik ağacı içten kemirerek çökerten iç kurdu hâ'inler*" olarak nitelediği beratlı gayrimüslim ve müste'min tüccarların tutumlarını eliştirilmesi ayrıca dikkat çekicidir. Bunların imalat sanayinin kurulmasını baltaladıkları, mesela, yünlü kumaş imalatı için İspanya yünü kullanımında ısrar etmelerini tenkid eder ve Tuna sahillerinde, Dobruca ve Deli Orman havalilerinde ve Memleketeyn'de elde edilen yünlerden, Avusturya ve Lehistan'da dokunan ve Osmanlı pazarlarına *Üç Kurona* ve *İngiliz şâlisi* adıyla pazarlanan yünlü kumaşları örnek göstererek, iddîalarının aksine yerli ham madde ile üstün evsafa mal üretilebileceğine dile getirir ve yerli hammadde ile imalatın ithalat kapılarını kapatacağı endişesinin, bu tür tüccarların muhalefetini celb ettiğini belirterek, imalat sanayinin karşısına aldığı önemli bir kesime de işaret etmiş olur (vr. 67b-68a, 73b). Behîc Efendi'nin düşünceleri doğrultusunda, Azadlı'da bir yünlü kumaş imalathanesinin açılmış olduğu (H. 1219) ve o sıralarda Beykoz'da açılan kâğıt imalathanesinin başında bulunan Behîc Efendi'nin de bu konu ile yakından ilgilendiği ve hattâ bu işletmenin de başına geçirilmesinin düşünüldüğü bilinmektedir.⁷⁷

Behîc Efendi, imalat sanayinin denetlenmesi ve işlerinin esnaf kethüdaları ve lonca ustaları dahil olmak üzere her türlü engellemeden uzak ve plânlı bir şekilde yürütülebilmesi için -günümüzdeki Sanayî Bakanlığını hatırlatan- müstakil bir *nezaret* kurulmasını ve buna riyaseten bir *nazır* atanmasını, bu işlerle ilgili olarak yeni *kanûnnâmeler* hazırlanmasını ve esnaf teşkilatını ve ticareti düzenleyen eski kanunların gözden geçirilerek, çağın ihtiyaçlarına cevap vermekten uzak kalan hususların ve kurumların ortadan kaldırılmasını gerekli görür. Perekende satıcılığı

⁷⁶ Bkz. BOA. HH. 24207. Sene 1250/1834.

⁷⁷ Bkz. TSMA, E. 1524/3.

fiyat artışlarına yol açan bir unsur olarak telakki eder ve toptancıların da pahalılığa sebebiyet vermemeleri için sıkı bir şekilde denetlenmesini ister. Haffaf, kumaşçı, tülbentçi, kuyumcu gibi esnaf için yeni iş yerleri açılmasını önerirken, bugünkü anlayışı çağrıştırır biçimde "*sanayi ve imâlât siteleri*" oluşturulması yaklaşımı içinde olduğu izlenimini verir. Esnaf için gerekli hammaddelerin belirli toptancılar tarafından satılmasını, fiyatları düşürücü bir etken olarak tavsiye eder (vr. 74a-75b).

Zamanının sair ricali yanında islâhât düşünceleri bakımından özgün ve daha kapsamlı ve köklü tedbirler teklif etmiş olarak sivrilen, alışılmış ve bilinenlerin dışında fikirler üreten ve bunları bizzât yürütmekten çekinmeyen ve siyaseten de etkin bir şahsiyet olan, III. Selim'i tekrar tahta çıkartmak amacı ile Alemdar Mustafa Paşa önderliğinde IV. Mustafa'ya karşı yapılan darbeye öncü bir rol üslenen Behîc Efendi, Avrupa'daki gelişmeleri ve uygulamaları yenilenme ile ilgili teklif ve örneklemelerine katmış olarak, devrin değişik fikirler ileri sürenlere karşı bilinen tavrından nasibini almış; ancak bu sefer, muhtemelen Avrupaî fikirlerinden ötürü, "*Hoppa*"⁷⁸ ve "*Acâib mizâcli*"⁷⁹ nitellemeleriyle tanımlanmıştır. Akibeti, sair *Nizâm-ı cedîd* ricali gibi oldu ve Yeniçerilerin takibinden kurtulamıyarak öldürüldü (1809).

Dış siyaset, Sefaretnâmeler ve "Büyük Lâyhalar" : III. Selim devri, dış siyasete yeni düşünce ve uygulamaların geçerlilik kazandığı gerçek bir yenilenme dönemi olmuştur. Devletlerarası münasebetlerde yeni düşünceler, eşitlik ve müte-kabiliyet esası ve Avrupa devletler hukukuna girme teşebbüsleri, Prusya, İsveç, İngiltere, Rusya ile yapılan ittifaklar, İspanya ile yakınlaşma, ihtilâl Fransası'na karşı takınılan tavır ve savaşılan devletlere karşı ilan edilen tarafsızlık ve denizlerde tarafsızlık ilkeleriyle kendini gösterir. Londra, Paris, Berlin, Viyana gibi önemli merkezlerde daimî elçiliklerin açılması ve bunların Rusya, İsveç gibi sair Avrupa devlet merkezlerine de teşmil edilmesinin düşünülmesi⁸⁰, bu gelişmelerin en önemlileri arasında yer alır. Dış politikadaki bu tür değişiklikler, devrin önde gelen isimlerinden Râşid, Âtîf, Râtıp ve Mahmud Râif gibi reisülküttaplarının düşünce ve uygulamalarından doğmuş olmakla beraber, Avrupa ile bu tür bir yakınlaşmaya girilmesinin zaruretine çok daha önceleri Ahmet Resmî Efendi tarafından işaret edilmiştir. Siyaset icra etme, yeni bir tarza bürünür ve eski uygulama ve davranışlardan süratle uzaklaşılır. Avrupa siyâsî ahlâkına uyum sağlamak ve taklid etmek kaçınılmaz olur. Politika, Behîc Efendi'nin açıklayıcı kaydıyla, zamanla her ne kadar "*kizb ü hile*" anlamında kullanılır bir kavram haline gelmiş ise de, asıl manası siyaset işleri ve devlet tedbiri ("*umûr-ı siyâsiyye ve tedbîr-i müdûn*") demektir.⁸¹ Böyle olmakla beraber, Osmanlı siyâsî ricalinin de Avrupa'da carî olan usûlleri

⁷⁸ TSMA, E-1524/3.

⁷⁹ TSMA, E-4776

⁸⁰ Bkz. Yasemin S. Gönen, "Üçüncü Selim Döneminde Rusya'da İkamet Elçiliği Açma Niyeti", TaTo, XIX/111, Mart 1993, s.7-8

⁸¹ Sevânihü'l-levâiyh, vr. 36a

kullanması, siyâsî ahlâkını değiştirmesi, "kizb u hile" ye tevessül ile sırasında "bazı muphem sozler irâd edip, diplomat ağızı satmaları",⁸² gerektiğinde -Talleyrand'ın Esseyid Ali Efendi'ye yaptığı gibi- karşısındakileri aldatmaları, yalan söylemeleri icab etmekteydi. Bu yeni düşünceleri tatbik etmek, uzun zamanlar Osmanlı siyasetcilerini acemilik içinde bırakacak, "diplomat ağızı satarken" yüzlerinin kızmaları daima kendilerini ele verecektir. Avrupa'ya gönderilen bu devir elçileri *real politika* ile tanışıp, yeni politika alışkanlıkları edinirken, düşüncelerde de önemli değişiklikler meydana getirdiler ve Osmanlı dış politikasının giderek çağdaş bir telakkiye erişmesinde etkili oldular: Devletlerarası ilişkilerde dostlukların değil, yalnızca çıkarların söz konusu edildiğinin ve şahsî ahlâk ile devlet ahlâkının farklı olduğunun keşfi acı tecrübelerden geçerek, uzun tereddüdlere sonra ancak yaygın bir kabul bulabildi.⁸³

Başlangıçtaki bütün bu zafiyete rağmen, bu devir sefaretnâmeleri yenilenme ve yeniden yapılanma fikirlerinin oluşmasında önemli bir yer tutar ve bunları kaleme alanlar da genelde *Nizâm-ı cedîd* devrinin önde gelen simaları ve reformların da uygulayıcıları olmuşlardır. Bu eserler, yenilenmenin doğrudan birer öneri kaynakları değildir. Ancak, Avrupa'daki gelişmeleri belirlemek suretiyle öne çıkartıkları ile yenilenme fikirlerinin oluşmasına dolaylı olarak katkıda bulunurlar ve nelerin dışarıda nasıl olduğu ve dolayısıyla da içeride aynı şeylerin neden yapılması icab ettiği noktalarında örnek ve ilham kaynağı teşkil ederler. Şehir düzenleri (Viyana'yı gözlemleyen Ebubekir Râîp'da⁸⁴, Büyük İhtilâl sonrası Paris'ini ilk defa tanıtan Esseyit Ali⁸⁵ ve Londra'yı anlatan Mahmud Râif'de⁸⁶ olduğu gibi), ulaşım örgütü, hükümet şekli ve işleyişi, ordu ve donanma, üretim ve ekonomik hayat, halkın yaşayışı ve durumu, adalet teşkilatı, sağlık ve askerî ve sivil eğitim müesseseleri hakkında kayd ettikleri yenilenmenin eğilmesi gereken ana konularının neler olabileceğine dair yapılmış dolaylı birer atıftır. Bu anlamda, bu tür eserlerde doğ-

82 Bkz. Cevdet, Tarih, VI, 285

83 Bkz. Beydilli, "Dış Politika ve Ahlâk", İlmî Araştırmalar, VII, İstanbul 1999, s. 47-56

84 Bkz. Arıkan, Büyük Lâyiha

85 İbrahim Küreli, Esseyit Ali Efendi'nin Paris Risâlesi", (Müellif tesbiti hatalı olarak Abrurrahim Muhib olarak gösterilmiş olup, 6. sayıda bu konuda bir düzeltme yayınlanmıştır), İlmî Araştırmalar, 5, İstanbul 1997, s. 172-197; Risâlenin Fransızca tercümesi için bkz. Morali Seyyid Ali Efendi et Seyyid Abdürrahim Muhib Efendi. Deux Ottoman à Paris sour le Direktoire et Empire. Relation d'ambassade. Récits traduits de l'ottoman, présentés et annotés par Stéphane Yerasimos. 1998, Sindbad yay. (basım yeri yok), s. 129-164

86 Journal du Voyage de Mahmoud Raïf Effendi en Engleterre, écrit par luy même, TSMK, III. Ahmed Kitabları, nr. 3707. Eserin bir bölümü Fransızca olarak basılmıştır. Bkz. Gilles Veinstein, Le Paradis des Infidèles, Paris 1981, s. 242-248. Yayınlanan bu kısımın Türkçe tercümesi için bkz. Ç. Fıkrıkoca, "Bir Osmanlı Gözlemcinin İngiliz Siyasal Sistemine Bakışı", TaTo, Sayı 10 (İstanbul 1984), s. 65-67. Eserin İngilizce tercümesi için bkz. M. A. Yalçınkaya, "Mahmud Raif Efendi as the Chief Secretary of Yusuf Agah Efendi, The First Permanent Ottoman-Turkish Ambassador to London (1793-1797)", OTAM, V (Ankara 1994), 422-434. Eserin Fransızca özgün metninin neşri ve Türkçe tercümesi için bkz. Vahdettin Engin, "Mahmud Raif Efendi Tarafından Kaleme Alınmış İngiltere Seyahati Gözlemleri", Prof. Dr. İsmail Aka'ya Armağan, İzmir 1999 (baskıda).

rudan bir mukayese ve önermeye pek raslanmaz. Reform teklif ve düşünceleri örnekleme yapılan konuların içinde gizlidir. Askerî konuların özellikle öncelikli bir yer tutması kaçınılmazdır. Avusturya örneğinde olmak üzere düzenli ve eğitilmiş ordu, en ince ayrıntılarına kadar Ebu Bekir Râîp tarafından (1792) ele alınmıştır.⁸⁷ Bu anlamda Rusya'daki gelişmeler ise Mustafa Râsih'in lâyihasına (1793) konu teşkil etmiştir.⁸⁸ İngiltere, Mahmud Râif tarafından gözlemlenmiş, parlamentonun işleyişi ve idarî mekanizma, Londra şehir idaresi ve limanı, ticareti ve özellikle donanma ve tersanesi hakkındaki anlatımdan (1799) herhalde büyük ölçüde istifade edilmiştir. Nitekim, İngiltere'de gemilerin kuru havuzlara alınarak bakımdan geçirilip, kalafat yapıldıkları için ömürlerinin 50-60 yıl olduğuna dair olan kaydı, bu anlamdaki eksikliklerden ötürü gemilerin kullanım süresinin en fazla 10-15 sene olan Türk idarecilere pek ilgi çekici gelmiş olmalıdır. Nitekim, Tersane'de bir büyük kuru havuz inşa edilmesi (1800), bu dolaylı anlatımdan da etkilenmiş olmanın bir nişanesidir.⁸⁹ 1806-12 yılları arası Fransa'da bulunan Abdurrahim Muhib gözlemlerinde seçicidir ve yenilenme faaliyetlerinde devletin işine yarayacakların ve yapılması gerekenlerin âdeta bilinçli bir dökümünü verir.⁹⁰ Avrupa'da kullanımda olan yeni buluşlara özellikle yer ayırır: "*Ateş tulumbalı*" gemi yanında, ilk defa olmak üzere Fransa'da kullanılan *Optik Telgraf*'ın anlatımını buna işaretler. Bu haberleşme vasıtasının önemi hiç olmazsa II. Mahmud devrinde kavranmış ve İstanbul-Silistre arasında kuleler inşası ile bir *telgraf hattı* yapılması düşünülmüş (H. 1243), deneme için Ortaköy-Kuzguncuk ile Rumelihisarı-Çakalburnu ve Yuşa Tepesi arasında kuleler inşa edilerek tecrübe edilmiştir.⁹¹

Mustafa Râsih'in, Rusya'da yeniden yapılanmayı başaran Büyük Petro'nun bütün Avrupa'yı dolaşarak incelemelerde bulunduğunu ve yapılması gerekenleri tesbit ettiğini söylerken, Avrupa'nın bu anlamda tetkik edilmesi gerektiğine dolaylı olarak işaret etmekte idi. Petro'nun kadîm düzeni tamamen değiştirecek köklü reformlara girişmiş olduğunun ve eski askerî teşkilatı ilga ile ordunun çağdaş ve eğitilmiş bir hale getirdiğinin belirtilmesi, yine bu anlamda Osmanlı islâhâtçılarına yapılmış bir hatırlatmadır. Avrupa'da kullanılmakta olan kâğıt para (*Assignat*), içinde bulunulan mâlî darlığa ferahlık getirebilecek bir çözüm olarak görülmüş olmasından ötürü, hemen bütün sefaretlerde önemli bir yer işgal eder.⁹² Mesaj açık olmakla beraber, bunun tatbiki mümkün görülmemiştir.

⁸⁷ Bkz. Arıkan, Büyük Lâyiha.

⁸⁸ Bkz. Y. Karakaya, Mustafa Rasih Efendi'nin 1793 Tarihli Rusya Sefâretnâmesi. Basılmamış Lüksek lisans Tezi, İÜSBİ 1996

⁸⁹ Bkz. İ. Bostan, "Tersâne'de büyük Havuz İnşası (1794-1800)", 150. Yılında Tanzimat, Ankara 1992, s. 69-90

⁹⁰ Bkz. İ. Küreli, Abdurrahim Muhib Efendi'nin Fransa Sefâretnâmesi (Küçük sefâretnâme). Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İÜSBÜ 1992; Sefâretnâmenin Fransızca tercümesi için bkz. Morali Seyyid Ali Efendi et Seyyid Abdürrahim Muhibb Efendi. Deux Ottoman à Paris sour le Direktoire et Empire. Relation d'ambassade, s.169-261.

⁹¹ Lütfi, Tarih, I, 290.

⁹² Karakaya, Sefâretnâme ve Lâyiha, v.7b-8a; 10a-14b.

Râtıp ve Râsîh efendilerin özellikle imalat söktörü ile ilgili geniş tesbitleri, Behîc Efendi tarafından açık teklifler olarak tekrarlanmıştır. Askerî ihtiyaçlar için kurulan mirî imâlathâneler her ikisinde de ayrıntılarıyla ele alınmıştır. Bu tesbitlerin *Nizâm-ı cedîd* askerinin techizinde ve Baruthane ve Tophane'nin yenilenmesinde önemli örnekler oluşturduğu açıktır. Askerî eğitim ve bu ihtiyacı karşılamak üzere mühendishânelerin açılması, üzerinde önemle durulmuş konulardandır. Râsîh Efendi'nin, Rusya'nın tesbit ettiği gelişmelere erişebilmesini, ancak 70-80 senelik bir istikrarlı çalışmanın neticesi olarak görmesi,⁹³ reformlara inad ve ciddiyet ile devam edilmesi gerektiğinin bir uyarısıdır. Râsîh de Behîc gibi, devletin kısa zamanda güçlenmesi için bütün maddî ve İslâm dininin bahşettiği manevî unsurlara fazlasıyla sahip olduğuna samimi olarak inanır.⁹⁴ Ancak, Avrupa'nın, özellikle de Rusya'nın kat ettiği mesafenin ciddiye alınmasında gaflete kapılmamasının ve çağa ayak uydurulmasının lâzım geldiğine işaret etmekten de kendini alamaz. Bu uyarı genelde bütün sefaretnâmelere hakim olan sonuç mesajı gibidir: "*Hemân cenâb-ı Hakk Devlet-i aliyye'yi kâffe-i umûr-ı nizâmiyye-i mülkiyye ve askeriyyenin hüsn-i tesviyye ve tensikine muvaffak ve kuvvet ü kudret-i Saltanat-ı seniyye'yi a' dâ-yı dîn ve düşmânân-ı bed-âyîn üzerlerine gâlib-i mutlak eyleye*"⁹⁵ ortak temennisi, yenilenme ve yeniden yapılanmanın ana hedefini gösteren bir tarifden başka bir şey değildir.

Söylem itibariyle karşı cephede yer almış gözükken Hâlet Efendi'nin, Paris'ten yazdığı özel mektuplarında (1802-06), Avrupa'ya hayranlık duyanları tenkiden söyledikleri ve Avrupa'yı kötülemesi, kendisini himaye etmekte olan yenilenme karşıtı muhafazakâr kesime mensûp muhataplarının meşreplerine göre kaleme alınmış gayr-ı samimi yargılar olarak hükümsüzdür ve bir önerme olarak değerlendirilemez.⁹⁶

Nizâm-ı cedîd sonrası ve II. Mahmud Devri: *Nizâm-ı cedîd*'in tam bir fiyasko ile neticelenmesi, islâhât düşüncelerini sona erdirmemiş olmakla beraber, yeni şartlar bunların su yüzüne çıkmalarını uzun zaman engellemiştir. Alemdâr Mustafa Paşa darbesi yenilenmeyi kesintiye uğradığı noktadan devam azmini taşır, eğitilmiş asker uygulaması tekrar canlandırılır ve *Nizâm-ı cedîd*'i sona erdiren derebeyi, ayân, yeniçeri ve ulema dayanışmasına, ayânların mevcut olan güçlerini merkezî otoriteye hakim kılan bir ittifak ile yeni bir şekil vermeye çalışır. Siyasal otoriteyi tanımlama ve sınırlama teşebbüsü olarak meydana getirilen "*Sened-i İttifâk*", düşünce itibariyle Behîc, Râmiz, Tahsin, Refîk gibi Alemdâr'ın akıl hocaları olan eski *Nizâm-ı cedîd* ricalinin eseri olduğunu düşünmek yanlış olmaz. Sened⁹⁷, Alemdâr'ın kısa süren sadareti sebebiyle tatbik imkânı bulamadı ise de, II.

⁹³ Karakaya, Sefâretname ve Lâyiha, v. 65a-65b.

⁹⁴ Karakaya, Sefâretname ve Lâyiha, v. 66b-67a.

⁹⁵ Karakaya, Sefâretname ve Lâyiha, v. 67b.

⁹⁶ Bkz. Karal, Halet Efendi, s. 31-40.

⁹⁷ Sened'in arşivde bulunan bir suretinin neşri için bkz. Ali Akyıldız, "Sened-i İttifâk'ın Tam Metni", İslâm Araştırmaları Dergisi, 2, İstanbul 1998, s. 209-222.

Mahmud'u yeterince tedirgin ve bundan sonraki yıllarda da bu unsurların bertaraf edilmesi istikametinde sistemli bir siyaset geliştirme zaruretini ilham etmiş olmalıdır. Avrupa'da olduğu gibi, çağdaş bir devlet teşkilatının merkezî otoritenin kuvvetlenmesi ile sağlanabileceği gerçeği, II. Mahmud'un bu sahadaki faaliyetlerinin ana fikrini teşkil etmiştir.

1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile, islâhât düşünce ve tatbikati yeni bir ivme kazanmıştır. *Usûl-ı nizâm-ı müstahsene*, bu tarihle başlayan yeni devrin teşebbüs edeceği yeniden yapılanma faaliyetlerini tanımlamada kullanılan bir tabir olmuştur. Yeniçeri Ocağı'nın ilgasiyle beraber, askerî reformların gerekliliği ve meşrûiyeti özellikle sorgulanan ve olumlu cevaplarıyla devlet politikasına arka çıkılması gereken bir konu olarak ele alınır. Esad Efendi'nin *Üss-i Zafer*'i (telif tarihi: 1826) bu konunun ilk eseri olarak bilinmekle beraber, türünün tek örneği değildir. Mehmed Dâniş'in *Neticetü'l-vekayi* ünvânlı eseri (telif tarihi: 1826),⁹⁸ Şirvânî Fatin Efendi'nin *Gülzâr-ı fütûhât*⁹⁹ (telif tarihi: 1826) konunun yeni kaynakları arasındaki yerini almıştır. Öte yandan, *Es-sâ'yu'l-Mahmûd fî nizâmî'l-cunûd* ünvânlı risâlesini Arapça olarak aynı senelerde kaleme almış olan İbnu'l-Annâbî¹⁰⁰, uzak Mısır'dan gelişmeleri değerlendirmiş olması bakımından ayrı bir önem taşır. Arapça risâlenin varlığını haber alan *Üss-i Zafer* müellifi Esad Efendi, bunu hacılar vasıtasıyla tedarik ederek 1244 Receb'inde (Ocak 1829) *El-kevkebu's-smes'ud fî kevketbeti'l-cunûd* adı altında Türkçeye tercüme etmiştir.¹⁰¹ Eserin genel amacı girişilen askerî reformların meşrûiyetini beyan ve takviye etmektir. Hükûmdâra mutlak itaat noktasında temsil ettiği ve dinî telakki ile takviye ettiği görüş itibariyle *Üss-i zafer* ve *Gülzâr-ı fütûhât* yanında özellikle Abdülvehhâb Efendi'nin *Hulâsatü'l-burhân fî İtâ'ati's-sultân* ünvânlı eseri ile aynı çizgidedir ve bu anlamda Kuşmânî ve Ömer Fâik ve diğerleri ile aynı temel ilkeyi savunur: Harbe hazırlıklı olmak ve "*mukabele-i bi'l-misli*" kaidesine riayet ile düşmana aynı silahla mücehhez olarak mukabelede bulunmanın tedbirini almak. Bu, Allah'ın adını yüceltme ve müslümanların şanını arttırmak için yapıldığından câiziyeti tartışmasız olan bir husustur. Dolayısıyla, *kâfirlerin* askerî tedbirlerini aynen almak ve eksiksiz kabul etmek kaçınılmazdır. Bu gerekçe ile askerî yenilenmenin bütün kalemlerinin meşrûiyeti hakkında görüş beyan eder ve ele aldığı bütün konuları Asr-ı sa'âdet'ten ve islâm tarihinden örneklemeler, âyet ve hadislerden deliller getirmek suretiyle takviye eder ve zorunluluğunu savunur. Çağdaş silah tekniklerinden istifade etmesi, üniforma giyilmesi, talim ve eğitim usûllerinin kabul edilmesi savunduğu konular arasındadır. Ümmetin maslahatı, imâma mutlak itaat ve imân kavramları görüşleri-

⁹⁸ Metni için bkz. Şamil Mutlu, Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılışı ve II. Mahmud'un Edirne Seyahati. Mehmed Dâniş Bey ve Eserleri. İstanbul 1994, s. 41-81.

⁹⁹ Bu eser Mehmet Ali Beyhan tarafından neşre hazırlanmaktadır. Eseri ve müellifinin tanıtımı için bkz. kezâ Beyhan, "Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılışına dair bir risâle: Gülzâr-ı Fütûhât", Ata Dergisi, VII, Konya 1997, s. 237-250.

¹⁰⁰ Risâlenin Arapça yazmasının tanıtımı için bkz. İhsan Fazlıoğlu, "İbnu'l-Annâbî ve Es-sâ'yu'l-Mahmûd fî nizâmî'l-cunûd Adlı Eseri". Bkz. n. 41.

¹⁰¹ Türkçe tercüme için bkz. Süleymaniye Kütb. Esad Efendi. Ty. 2363.

ni dayandırdığı ana temellerdir. II. Mahmud'un sair köklü devrimlerinin henüz ortaya çıkmadığı bir dönem olmasından ötürü, İbnu'l-Annâbî risâlesinde sadece askerî düzenlemelerin meşrûyeti ile ilgili fikirler serdedir. Ancak, askerî konular dahil olmak üzere diğer alanlarda da büyük düzenlemelere girişmiş olan, yaşamakta olduğu Mısır'daki uygulamalar ve Mehmed Ali ile ilgili görüş bildirmemesi anlamlıdır.

Nizâm-ı cedîd başlangıcında olduğu gibi bir takım lâyhalar ile neler yapılması icab ettiği hakkında düşünceler serdi, bu devirde de gündemde olmakla beraber pek önemsenmez. Divân-ı hümâyûn mühimme-nüvisânından Debbaghâne sâbık nâzırı Râgıp Efendi'nin¹⁰² veya Keçecizâde İzzet Mollâ'nın layihaları,¹⁰³ gerek içerik ve gerekse öngördükleri itibarıyla vaktiyle *Nizâm-ı cedîd* ile ilgili olarak kaleme alınmış olan metinlerin son örneklerini verirler. Bunların mülkî idare ve ekonomik alanlardaki iyileştirme düşünceleri ile II. Mahmud'u etkilemiş oldukları söylenemez ve bu tip sıradan ve alışılmış önermelerin artık radikal tedbirler almaya yönelecek olan padişahın yeniden yapılanma düşüncelerine katkıda bulunduğunu düşünmek mümkün değildir. Bununla beraber, İzzet Mollâ'nın bazı tesbitleri ilgi çekicidir, ancak Behîc Efendi'den sonra artık fazla bir özgünlüğü kalmamıştır. Vaktiyle Behîc Efendi'nin de belirtmiş olduğu ve "*kalb-i devlet*" olarak vasıflandırdığı bir "*Meclis-i şurâ*" teşkili ve Paşakapıları'ndaki gelen-giden kesâfetinin iş yapmaya vakit bırakmadığına dair olan kayıtlar bu anlamdadır. Bu kadar kalabalık içinde "*en akıllı frenkin dahi aklını kaçıracağı*" vurgulaması, *Keçecizâdeler'e* yakışan nükteli bir anlatım özelliği taşımakla beraber, neticede yıllar öncesi yapılmış olan tesbitlerin adetâ birer tekrarı olmaktan öteye geçemez. Başta hükümet üyeleri olmak üzere tüm devlet dairelerinin haftanın belirli günlerine ayrılmış bir çalışma takvimi dahilinde işleri yürütmeleri, bu kargaşaya bulduğu çözümdür. *Meclis-i şurâ* oluşturulması teklifi ile kollektif akıla değer verdiği ("*Meseleler istişâreye muhtâcdır. Zirâ, bir âdemin aklıyla verilmiş nizâm makbûl-ı âmme olamaz*") anlaşılan İzzet Mollâ bu fikrini, Hasan el-Kâfi'nin daha 1596'da dile getirdiği¹⁰⁴ ve riayet edilmemesinden ötürü daha sonraları kaleme alınan hemen her eserde vurgulanmakta olan, İslâm dininin meşverete verdiği önemi dile getirerek takviye eder. Böyle bir meclise rütbe itibarıyla değil, akıl ve işbirlik cihetiyle en seçkin kişilerin dahil edilmesi gerektiğini savunur. ("*Erbâb-ı şurâ lâyık-ı meclis-i şurâ ola*"). Şurâ üyeleri, iyi hesap, hendese ve coğrafya bilmeli, siyaset ile ilgili kitaplar okumuş, mükâleme ve muhâvere usûllerine vâkıf, "*aklını cerbezeden tahlîs etmiş*" kişiler olmalıdır. Şurâ üyeleri devlet ricaline müdâhane etmeden doğru bildiklerini açıkca ifade ve bu hususu *Hırka-i sa'âdet* odasında yemin ile temin etmelidirler. Gerçeği ve doğruyu ifade etmelerinden ötürü azledilme, mal ve can kaygusuna düşürülmemelidirler. Şurâ üyeleri, vaktiyle gerekçesiyle Behîc Efendi'nin de işaret

¹⁰²Bkz. Karal, "Ragıp Efendi'nin İslahat Lâyhası", Tarih Vesikaları, 1/5, Ankara 1942, s. 356-368.

¹⁰³Keçecizâde İzzet Mollâ, İslâm-ı Nizâm-ı Devlete dâir lâyiha. İst. Üni. kütüp. Ty. nr. 9670. Telif tarihi H. 1243. Bu eser çeşitli nüshalarından hareketle Lütüfî Doğan tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak hazırlanmaktadır.

¹⁰⁴İpşirli, "Usûlü'l-hikem", s. 243, 249-250.

ettiği gibi rütbece birbirlerine eşit olmalıydılar. Şurânın hitamında, alınan kararları sonradan tenkid ile başkaca aykırı görüşler ileri sürülmesi cezalandırılmayı gerektiren bir husus olacaktır. Ancak, İzzet Molla'nın kendi öngördüğü bu ilkeye riâyet etmediği ve Rusya ile savaş kararının verilmesiyle ilgili olarak *Bâb-ı Fetvâ*'da toplanan son meşveret meclisindeki görüşmelerde (20.5.1828), savaş kararına olumlu görüş beyan etmiş olmakla beraber, dışarıda bu konu ile ilgili olarak tamamen aksi yönde görüşler belirtmesi ve bunları yazılı olarak bir lâyiha ile de dile getirmesi sebebiyle bizzat padişahın hışmına uğrayıp sürgün cezası ile canını zor kurtardığı bilinmektedir.¹⁰⁵ Görüşmelerde konuların serbestce tartışılması için şurâ toplantılarına padişah katılmamalıdır. Ancak, alınan kararlar kendisi tarafından tasdik edildikten sonra kesinleşecek ve uygulanma aşamasına gelecektir. Şurâ üyesi olmayanların da dışarıdan verecekleri bir tezkire ile tartışılan konular hakkında soru tevcihleri ve fikir beyanları ve alınan kararlara itirazda bulunmaları mümkün olup, bu sebeplerden ötürü herhangi bir cezalandırma söz konusu edilmeyecektir. Haklı itirazlarda bulunanların, "*devlete hizmet dine hizmetdir*" düsturundan hareketle herhangi bir şekilde taltifleri söz konusu olmamakla beraber; itirazlarında ısrarcı olup da sözü uzatanlar, "*İşte şevketlu padişahımızın bulunan vukelâsı bunlardır. Siz dahi ziyâde âkil âdemler isterseniz, başka mulke teşrif buyurun*" cevabı ile iskat edileceklerdir. İzzet Mollâ bu nükteli yaklaşımına rağmen, yine de itirazında ısrarcı olanların sürgün edilmesini öngörür.

Lâyihada, "*Kefere devletlerinin nizâmâtı Devlet-i Islâmiyye'ye galiptir*" yarısının açıkça ifade edilmesi belki pek yeni bir tesbit değilse de; "*usûl-ı efrenciyeye bizim usûlumuz mugayirdir dememek icâb ettiği*" ve "*efrenc kitaplarının tercüme ile şer'e muvafık olanların icrâsı*", "*nizâmâtı biz onlar kadar düşünemeyiz*", "*onların şer'e dokunmaz nizâmlarını maslahatımıza uydurmaliyiz*", önermeleri yeni devrin dayanacağı ana telakkiyi ifşa etmesi bakımından önemlidir. Batı'dan alınacaklardan, "*Şer'e muvafık ve şer'e dokunmaz olma* keyfiyeti aranması, ele aldığımız diğer eserlerde de hep belirtildiği gibi daima vazgeçilmez ana ilke olarak vurgulanır. Bu hassasiyetin *Tanzimât Fermânı*'na da aksettiği ve Fermân'ın dibâcesinde yer aldığı bilinmektedir. Ancak, artık eski ile yola çıkıp, onu muhafaza ve yeni ile uzlaştırma arayışları sona ermiştir ve devletin içinde bulunduğu şartlar dahilinde tekrar böyle bir denemeye vakit de kalmamıştır. Yeniyi, tek kaynak olan Avrupa'dan aynen almak, eski tecrübelerin ışığında kaçınılmaz gibi görünmekte ve bu teslimiyet Avrupa karşısında duyulan bariz bir ezikliğin ve kompleksin izlerini de dışa vurmaktadır. "*Zulmet-i küfr ile verilen nizâmın*" başarıları karşısında "*şeref-i nûr-i imân ile*" girişilecek işlerde çok daha fazla başarılı olunacağını ifadesi, Müslümanlar'ın moralini yüksek tutmak için sarf edilmiş bir söz gibi görünmektense de, İzzet Mollâ'ya göre, bunun gerçekten de böyle olduğunu örneklemek mümkündür: Örnek olarak gösterdiği, İslâm dünyası içinde Avrupa tarzında başarılı reformlar yapmış olan ve Mısır'da yaşadığı halde İbnu'l-Annâbî'nin risâlesinde

¹⁰⁵Lütfi Tarihi, I, 293-294; İhsan Sungu, "Mahmud II'nin İzzet Molla ve Asâkir-i Mansûre Hakkında bir Hattı", Tarih Vesikaları, I/3, Ankara 1941, s. 162-183; A. H. Tanpınar, 19. Asır Türk Edebiyatı, İstanbul 1976, s. 89-90

adını dahi anmadığı Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'dan başkası değildir ve böyle bir örnekleme ilk defa yapılmaktadır. *Nizâm-ı cedîd* devrinde, Rusya'da Büyük Petro'nun yaptıklarına imrenerek bakan ve emsal olarak gösterenlerin, Behîc Efendi gibi, *Ruslar dahi yapabildikten sonra bizler neden yapmayalım* tarzında mesaj verenlerin aksine, nihayet artık müslüman bir devlet adamının icraatlerini öne çıkartmak gururu yaşanır: "*Mısır'da Padişah'ın orta zekâli ve okur-yazar olmayan bir veziri, o eski Mısır'ı yeni dünyaya döndürdü*" yargısı bu anlamdadır. Böylece, reform fikri Mehmet Ali'nin bu sahadaki icraatinden hareketle en parlak örneğini bulmuş olmaktadır. İzzet Mollâ, bu bağlamda yapmış olduğu, "*Osmanlı ulemâsı el-Ezher ulemâsından daha üstün, Osmanlı ricâli de Mehmed Ali'nin divân efendilerinden daha akıllıdır. Vükelâmız hâ'in ve mecnûn değildir, ancak usûlumüz bozuktur, bu durumda Aristo gelse çâresi olmaz*", tarzındaki açıklamasıyla, Mehmed Ali örneklemesinin ters algılanabileceğine dair duyduğu kayguyu hafifletmek ister gibidir. Avrupa usûlünün kabulünü tek çare olarak gören İzzet Mollâ'nın, devletin evvelki devirlerde yapılmış olanlara bakılarak yeniden yapılamayacağını açıkca ifade etmesi, klâsikleşmiş bir *nostaljik takılma* haline gelen Kanunî devrini ideal alma söylemini bir tarafa bırakarak, bu görüşün bir çare olamayacağını belirtmesi ayrıca önemlidir. *Nizâm-ı cedîd* devrinde sıkca atıfta bulunulan Kanunî devri nihayet artık bir ideal olmaktan resmen çıkmış ve gözler tek istikamet olan Avrupa'ya çevrilmiştir.

Yeniçeri Ocağı'nın ilgasından sonra tertip edilmekte olan ordunun asker sayısının yetersizliğine dikkati çeken İzzet Mollâ, mâlî kaynakların hazırlanmadan asker sayısında bir artışa gidilmesini sakıncalı bulur. Gelirlerin artırılması için de ticaret ve tarıma önem verilmesini ister ve bunu kuvvet ve kudretin kaynağı ("*terfih-i ibâd tevfir-i irâd ile mümkündür*") olarak görür. Bu bağlamda "*tâ'ife-i nisyâna şâyân*" addettiği eshâm ve mukataa ile geçinme ve halkı ezenlere dayanarak havadan para kazanma alışkanlığından vaz geçilmesini ister. III. Selim devri *Nizâm-ı cedîd* uygulamasını yerinde bulmakla beraber, ağır vergilendirmeleri ve alınan ekonomik tedbirlerin ağırlığını üzerlerinde hisseden kesimlerin, içine düştükleri sıkıntıların müsebbibi olarak yapılan yenilikleri görmüş olmalarını isabetli bir şekilde tesbit eder. Maden bulma, yeni kaynaklar oluşturma dışında; gümrük, zecriyye, cizye ve mukataa gelirlerinden başka bir gelir kaynağı bulunmadığından bahisle, bu kaynakların da getirilerinin neticede bir sınırı olduğuna dikkat çeker. Bu durumda, devlet harcamalarının dengeli bir şekilde yapılabilmesi için muntazam *birbütçe* tanzim edilmesi gerektiği fikrini ileri sürer. Vergi sisteminin islâhı ve gelirlerin kayıp vermeden devlet hazinesine intikalinin sağlanması üzerinde durur. Bununla beraber, devletin menfeati için yapılması elzem olan islâhâtlarda halkın tepkisini önemsemez görünür ("*umûr-ı hayriyyede halka teba'iyet lâzım değildir*"), dolayısıyla reformların halka rağmen yapılmasını önerir. Son gelişmelerin şaşkınlığı içinde olan bazı kesimlerinin *Mehdî* beklentisini alaya alır ve "*yarın kıyâmet kopsa bugün ağaç dikin*" hadisini hatırlatarak, memleketin tanzimine çalışmayıp, *Mehdî* beklemeyi akıl dışı bulur. "*Adalet ve nasfet ile çalışarak Mehdi'den âferin almanın*" daha iyi olacağını yine kendine özgü alaylı ifadesiyle kaydeder. *Kadîm nizâmı* ihyâ mümkün mü suâline, son devirlerde yaşadıkları büyük ihtilâlle-

re, savaş ve istilâlara ve yıkımlara rağmen Avusturya, Fransa ve Prusya gibi devletlerin, üstelik "*ma'a küfr ve te'yidât-ı İlähiyyeden mehcûr*" olarak devletlerini ihyâ ettikleri örneği ile cevap verir. Ancak, bunun "*akılcı tedbirler*" alınarak başarılmış işler olduğuna dikkat çeker, ama bunların neler olduğuna değinmez. Bununla beraber, İzzet Mollâ'nın bu ifadelerinden, bu devletlerin *kadîm* düzenlerinden ayrılarak *cedîd* bir siyâsî ve sosyal yapıya kavuştuklarının farkında olmadığı anlaşılıyor. "*Zülmet-i küfr ile verilen nizâm karşısında şeref-i nûr-ı îmân*" ile başarılamayacak hiçbir şeyin olmadığını tekrarlarlarken, yenilenme ile ilgili olarak düşüncelerini sergilediğimiz kendinden öncekileri ile aynı temel telakkiyi paylaşmış olur.

Mülkî idarenin de askerî kurumlar gibi islâh ve çağdaş bir yapı içine sokulması gerektiğini ve "*nizâmsızlıkla nizâmlı*" bir kurumun idare edilemeyeceğini ifade ederken, ulema ve mülkiyyenin de buna ayak uydurmasını, aksi halde nizâm ve çağa uyum sağlamanın yalnızca kendilerine ait olmadığı gerekçesiyle askerî kesimin "*sızlanmasına*" yol açılacağı uyarısını yapar ve günümüze kadar uzanan önemli bir gelişmeye işaret etmiş olur. Cevdet Paşa'nın *Nizâm-ı cedîd* ile ilgili olarak ve yalnızca ordunun değil mülkî idarenin de düzene sokulmasının zorunlu olduğu babında yaptığı yorumu İzzet Mollâ'nın bu görüşü ile aynıdır: "*Bu vechle her taraftan asâkir-i nizâmiyye tertîbi elzem görünüyordu. Lâkin Devlet-i aliyye'nin ahvâl-i mülkiyyesi dahi muhtel olup, bir bozuk hey'et ise bir hey'et-i muntazamayâ idâre edemeyeceğinden tanzîm-i askerle beraber umûr-ı mülkiyyenin tanzîmi dahi lâzime-i hâl ü maslahattan idi*".¹⁰⁶

İzzet Mollâ, askerlerin toplandıkları bölgelerde hizmet görmelerinin teminini herşeyden evvel daha ekonomik bulur ve İstanbul'daki hayat pahalılığı sebebiyle günde 20 kuruş yevmiyye alması gereken askere mahallinde kullanılması halinde 5-6 kuruş yeteceğini vurgularlarken, II. Mahmud devrinde yaşanan hayat pahalılığına dolaylı yoldan işaret etmiş olur. Ancak, bu tesbitinin iktisat bilimi açısından bilincinde olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Nitekim, "*şi'âr-ı ehl-i İslâm olan mâdde-i irtişânın*" önlenmesi ile ilgili olarak, devlet hizmetlilerinin belirli ve sağlam bir maaşa bağlanmasını teklif ederken, insanların maaşları ile neden geçinemediklerini sorgulamak endişesini taşımaz. Takdir edilen maaş ile geçinme zorunluluğuna uyulması ve "*ayağını yorganına göre uzatılması*" ilkesinin benimsenmesi gerektiğine katıca sarılır. Ancak, *benim memurum işini bilir* telakkisi içinde olmadığı da kesindir! Gösterişli yaşam ve aşırı sarfiyattan kaçınılması, Avrupa ve lüks tüketim mallarından uzak durulması ile ilgili tedbirlere yasaklayıcı bir anlayış ile yaklaşmaması yönünden bu konuda daha önce fikir beyan edenlerden ayrılır. Ancak, "*icbâr-ı tehdîd tahrîsi mucib olur*" diyen Behîc Efendi ile aynı düşüncededir. Bununla beraber, teklif ettiği tedbir özgündür ve bu gibi malları kullananlardan, bir cins lüks tüketim vergisi alınmasını öngörür. Ayrıca binek hayvanı ve araba kullananlardan (modern anlamı ile taşıt vergisi), yalı, konak ve çok odalı büyük ev yapımından ilave bir vergi talep (lüks inşaat vergisi) edilmesini önerir. Ancak temel tüketim mallarının makul fiyatlarda seyretmesine dikkat edilmesini ister.

¹⁰⁶Cevdet Tarihi, VI, 5

Daha önce Behîc Efendi'nin önerdiği gibi askerî mühimmat ve gereçlerin yapımı için devlet eliyle, mesela bir "*araba fabrikası*" kurulmasını ve ordunun araba ihtiyacının bu şekilde karşılanmasını, ayrıca daha ekonomik bulunduğu için teklif eder. Behîc'den farklı olarak *imâlâthâne* veya *kârhâne* yerine ilk defa olarak *Fabrika* kelimesini kullanmakta olması ile ayrıca dikkat çekmektedir.

İzzet Mollâ'nın, ticaretin müslüman kesime de yaygınlaştırılmasının yollarının bulunması ve ticaret ile uğraşmanın kibâr kesim ve devlet ricâli için ayıp sayılmaması konusunda söyledikleri devrin genel telakkisini ifşâ etmesi bakımından önemlidir. Madenlerin, Avrupa'da olduğu gibi "*kumpanya*" suretiyle ihale edilerek özel teşebbüs tarafından işletilmesi, işgücü ucuzluğu sebebiyle bazı iş kollarının taşralarda kurulması, iş kuracaklara devletin sermaye vererek teşvik etmesi ve hattâ üç sene vergiden muâf tutulmaları gibi tekliflerini, Avrupa'da olduğu gibi kaydıyla yapması kezâ dikkat çekicidir. Bu tür teklifleriyle de Behîc Efendi ile büyük bir benzerlik içindedir. Nihayet bütün bu yeniliklerin düzgün işlemesine nezaret etmek ve aykırı davranışları cezalandırılmak üzere sadrazama bildirmek amacıyla bir *Nizâmât Nezâreti* kurulmasını öngörür. Dolayısıyla yasaklamaları fazla vergi ödemeleri ile kendiliğinden azaltmayı ve bu tür uygulamalar için de bir kontrol sistemi geliştirilmesini düşündüğü anlaşılmaktadır. Mülkî, adlî ve mâlî idarelerde böyle bir kontrol sisteminin oluşturulması vaktiyle Behîc Efendi tarafından da teklif edilmiş bulunuyordu.

III. Selim'in şehzadelikinden itibaren *cihângîr* olacağına inandırılması gibi, devleti yenilemek üzere yüzyılda bir gelen büyük *müceddid* olarak takdim edilmeye,¹⁰⁷ hattâ hanedânına kutsiyet atfedilmeye¹⁰⁸ başlanan II. Mahmud'un da kendisini devleti kurtaracak tek kişi olarak gördüğüne şüphe yoktur. Devrin iç ve dış güçlükleri ve siyasi baskılarının, girilen reformların bir kısmının şekli ve yüzeysel kalmasında önemli bir rol oynamış olmasına rağmen, bu tip yeniliklerin ilk hamlede göze çarpan ve geniş kitleler üzerinde, girilen yeni yolun psikolojik etkilmesini sağlayan tedbirler olarak bilinçli bir şekilde düşünülmüş olduğunu da kabul etmek lazımdır. Devlet memurları ve askerlere öngörülen Avrupa tarzı kılık-kıyafet zorunluluğu, askerî Batı müziğinin yaygınlaşması özellikle bu anlamdadır. Rusya'da Büyük Petro reformlarının da bu sebepten ötürü bu tür biçimsel tedbirlerle beraber yürütüldüğü göz önünde tutulmalıdır. Memurların maaşa bağlanmaları gibi İzzet Mollâ'nın da dile getirmiş olduğu önlemler, merkezi otoritesi tahkim edilmiş çağdaş devlet yapılanmasının kaçınılmaz tedbirleri cümlesinden olmakla beraber, Mollâ'nın böyle bir hedefi yoktur ve bu uygulamadan beklediği, yukarıda değinildiği gibi, yalnızca herkesin kendi maaşı ile yaşama alışkanlığını edinmesi, kendi tabiri ile "*yorganına göre ayağını uzatması*" ve böylece rüşvet alışkanlığından vaz geçilmesini temin için olduğu açıkça görülmektedir. Vakıfların devlet kontrolüne alınması ise çok daha önceleri gündeme gelmiş olarak nihayet tahakkuk eder. Ulemanın denetlenmesi ve devlet siyaseti çizgisinde tutulması, bu kesimin siyaset yanında eski ekonomik gücünü de yitirmiş olmasından ötürü, büyük bir

¹⁰⁷Bkz Gülzâr-ı Futûhât, vr. 39a-40a; Üss-i Zafer, s. 174-178

¹⁰⁸Fazlıoğlu. "İbnu'l-Annâbi ve Es-sa'yul-Mahmûd fî nizâmî'l-cunûd Adlı Eseri", s. 169

mesele olmadan gerçekleştirilir. İzzet Molla'nın deyişi ile, zengin ve sayısız vakıflar ihdas etmiş olan eski zamanların ulema kesimine kıyasen, şimdikilerin, "*bir murekkep hokkası kadar kubbe yapacak*" kudretleri kalmamıştır. Çeşitli meclislerin, özellikle hükümet organlarının üstünde nâzım bir rol üstlenecek olan "*Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye*"nin ihdası (1838); nihayet, Avrupa'daki kabine sistemini hatırlatacak bir hükümet sistemine gidilmesi ve nazırlardan birinin *Başvekil* sıfatı ile riyaseti üstlenmesi, merkeze bağlı bürokrasisi, sindirilmiş uleması, yeni ordusu, derebey ve ayânların ortadan kaldırılması, II. Mahmud'un, çağdaş bir devlet mekânizması kurma yolunda önemli yollar katettiğinin göstergesidir.

II. Mahmud'un bilinen bütün önemli icraatlerinde, kendisinden başka yönlendirici fikir ve düşüncelerin kimlerin eseri olduğunu tam olarak belirlemek oldukça zordur ve daha sıhhatli neticelere varabilmek için ele aldığımız bu tür risâle, lâyiha ve benzeri telifât dışında, özellikle devlet ricâlinin çeşitli konular karşısındaki resmî yazışmalarını incelemek, siyâsî ve fikrî telakkilerini ortaya çıkartmak gerekmektedir. Hüsrev Paşa'nın genelde padişahın fikrine uyduğu, Sadık Rıfat ve Mustafa Reşit paşaların yenilenme ile ilgili düşüncelerinin ise genelde dış siyaset ve içte özellikle devletin "*anayasal*" nizamının yeni bir şekil alması anlamında ağırlıklı olduğu gözlenmektedir. Müslüman olmayan tebeanın hukukî durumunun iyileştirilmesi ve bunların müslümanlardan farklı olmadıklarına işaret eden beyanlar, kilise tamir ve inşaatı ile ilgili olarak takib edilen yeni liberal politika,¹⁰⁹ II. Mahmud devri son dönemi düşünce dünyasının katetmekte olduğu merhaleleri göstermesi bakımından önemlidir ve *Tanzimât Fermânı*'nda bu iki kesimin "*kanun*" karşısında eşit olduklarının ifadesi ile sonuçlanacak bir gelişmenin varlığına delalet ederler. Oysa, daha 1827 tarihli *Lâyihâ*'sında İzzet Mollâ, gayrimüslim berberlerin müslümanları traş etmelerinin önlenmesinden, hamamlarda müslümanlarla aynı örtüleri kullanmamaları gerektiğinden, nalınsız dolaşma zorunluluğunun mevcudiyetinden söz etmekteydi.

Sadık Rıfat Paşa, *Tanzimât*'a giden yolda fikirleri ile öne çıkartılır ve *Fermân*'ın ana ilkelerinin belirlenmesinde Reşit Paşa'nın yanında önemli bir yer işgal ettiği, hatta ona takaddüm ettiği ileri sürülür. Ancak, *Fermân*'ın oluşumunda Reşit Paşa'ya atfedilen hâkim rol gibi Sadık Rıfat Paşa'nın da Avrupa'daki gelişmeler karşısında yaptığı tesbitler ve esinlendiği fikirleriyle *Tanzimât Fermânı*'nın ana ilkelerinin belirlenmesinde etken olduğu zannı, ciddi bir şekilde sorgulanmak durumundadır.¹¹⁰ Paşa'nın Viyana'daki ilk sefreti esnasında (1837) kaleme aldığı düşünceleri arasında, Avrupa'da *can, mal, ırz ve namusun* devlet güvencesi altında bulunduğunu vurgulaması ve bu hususlarda Osmanlı idaresine hakim olan kötü uygulamaya değinmesi; "*adalet esâs-ı devlettir*" deyişi altında, kanunların üstünlüğünden ve bütün devlet adamlarının buna uymaları gerektiğinden, müsadereyin yasaklanmasından, vergi islâhı ve adaletinden bahsetmesi ve nihayet daha önceki dönemlerde de sıkca dile getirilen bütün bu hususları, Avrupa "*sivilizasyon*"unun

¹⁰⁹ Bu konuda bir çalışma tarafımızdan sürdürülmektedir.

¹¹⁰ Bu tür yargılar için bkz. E. Kuran, "Osmanlı İmparatorluğunda İnsan Hakları ve Sadık Rıfat Paşa (1807-1857)", Türkiye'nin Batılılaşması ve Millî Meseleler. Ankara 1994- s.135-140.

bir gereği ve mümeyyiz vasfı olarak takdim etmekte olması oldukça önemsenmiştir.¹¹¹ Tanzimât'a gelene kadar, bir evvelki yüzyıllardan beri burada sözünü ettiğimiz bütün kayıtlarda dile getirilmekte olan bu fikirlerin ve özellikle, "*Devletin küfr ile değil ancak zülm ile yıkılacağı*" görüşünün çok eski devirlerden beri söylenmekte olması karşısında, bütün bunların yeni tesbitler olarak algılanmış olması herhalde abartılı bir hatadır. Sadık Rıfat Paşa'nın bu tesbit ve fikirlerine özgünlüklerinden ötürü değil, ancak, *Tanzimât*'tan kısa bir zaman önce yapılmış olmalarından ve nihayet *Fermân*'da yer alan ana ilkelerle benzerlik içinde olmalarından ötürü ayrı bir önem verilmesi, daha doğru bir değerlendirme olurdu.

Netice olarak, III. Selim ve II. Mahmud devri reform düşüncelerinin, geri kalmışlığın ve Avrupa'daki ilerlemelerin yüzyıllar öncesine uzanan zorlu muhasebesinden çıkartılmış olarak, önceki devirlerin deneme ve yanılmalarla geçen uzun macerasının bir mahsulü olduğunu söylemek mümkündür. Bu durumda, *Tanzimât*'ı hazırlayan fikri oluşumun ve *Fermân*'da yer alan ana ilkelerin bu birikimin bir sonucu olduğunu kabul ile, bu ilkelerin doğrudan Avrupa örneklemesinden geldiği hakkındaki yaygın kanaatin sorgulanması gerektiği, her halde yanlış bir tesbit olmayacaktır.

¹¹¹ Sadık Rıfat Paşa ve eserleri ile ilgili olarak bkz. B. Günay, Mehmed Sâdık Rıfat Paşa'nın Hayatı, Eserleri ve Görüşleri. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İÜSBE 1992.